

КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ И РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ

НАЦИОНАЛЕН

ФОНД
КУЛТУРА

Изследването е подкрепено
от НАЦИОНАЛЕН ФОНД „КУЛТУРА“.

СЪДЪРЖАНИЕ

Тодор Чобанов.

Културният туризъм в България и ролята му
за устойчивото развитие на българските региони 4

Станислав Станилов.

Археологическите паметници като туристическа дестинация 21

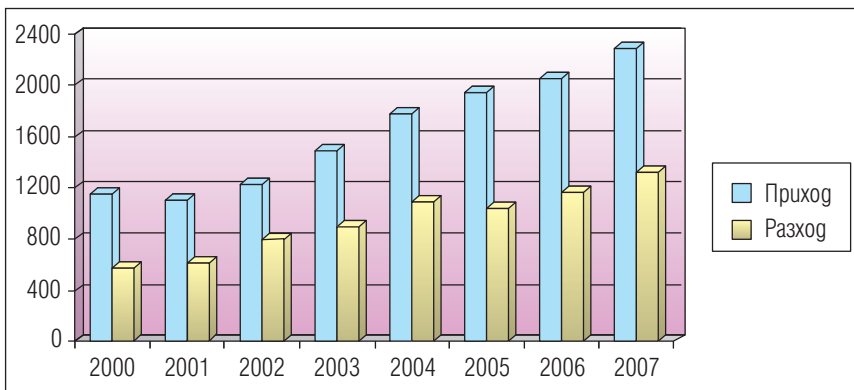
ПРИЛОЖЕНИЕ:

Значими археологически дестинации в България 72

Културният туризъм в България и ролята му за устойчивото развитие на българските региони

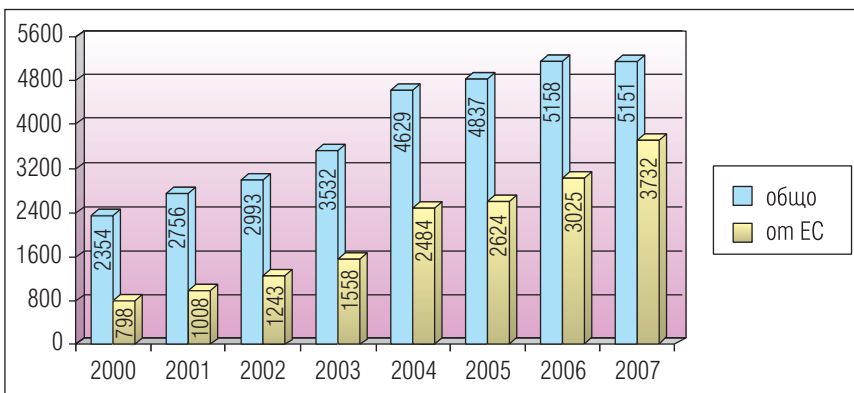
Тодор Чобанов

Туризмът понастоящем е сред най-важните икономически сектори в България. Средният годишен ръст на приходи от него за последните три години е близо 20%, но е налице тенденция той да намалява и да достигне темп от 11–12% на година. През периода януари–юни 2008 г. увеличението на броя на чуждестранните туристи спрямо предходния период е 17.4%, а увеличението в категорията „граждани на ЕС“ е 16.3%. **Приходите** от международен туризъм в текущата сметка на платежния баланс по данни на БНБ за първите пет месеца на 2008 г. възлизат на **601,0 млн. евро**, което е с **12,7%** повече в сравнение със същия период на 2007 г. **Разходите** на българските граждани за пътувания в чужбина за същия период са общо **636,6 млн. евро** или **28,1%** повече спрямо същия период на 2007 година. Тези и други данни показват **устойчива тенденция за нарастване на приходите от туризма**, както и увеличаването на оборотите, което се явява сериозен аргумент в полза на инвестициите в културно-историческото наследство и развитието на културния туризъм в Родопския регион. Стимулиращата за инвестиции среда се онагледява и от следната диаграма, показваща съотношението приходи/разходи в туризма у нас:

Фиг. 1 Платежен баланс в туризма (в млн. евро)

*Данните за приходите и разходите от международен туризъм в текущата сметка на платежния баланс за периода 2001–2007 г. са ревизирани през 2007 г. от БНБ.

Фиг. 2. Брой туристи - общо и от ЕС, за периода 2000–2007 г. по данни на ДАТ (в хиляди)

Плавното **увеличаване на броя на туристите** при **приблизително запазване на обхвата на съществуващите маршрути и броя на дестинациите** води до извода, че се увеличава посещаемостта на отделните водещи обекти в сферата на зимния, морския и културния туризъм. Това, от своя страна, води до ня-

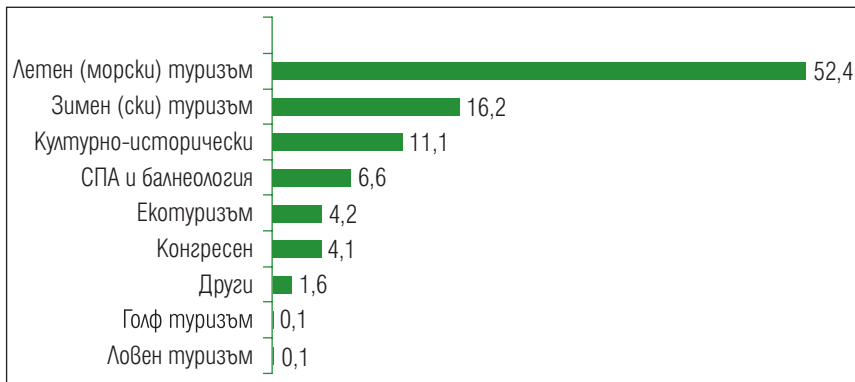
колко извода – че е необходимо да се работи непрекъснато за тяхното запазване и поддържане в добро състояние, че трябва да се полагат систематични грижи за прилежащата им поддържаща и туристическа инфраструктура, че трябва да се полагат грижи за добрата информираност на нарастващ брой посетители. От друга страна, увеличаването на посещаемостта води до възможността за създаване на второстепенни маршрути, до повишаване на приходите от отделните обекти, до стимулиране растежа на вторичните приходи и други полезни ефекти.

Туризмът присъства като приоритет в плановете и стратегиите на повечето области и общини в България. Даденостите на страната дават възможност за развитие на екотуризъм и културен туризъм, основан на интересите към уникалния за България ландшафт, съхранената природа – флора и фауна, птиците, риболова, екстремните преживявания, балнеологията, традиционните местни занаяти и обекти на културно-историческото наследство.

Културно наследство и туризъм. Различни експертни оценки, правени от Министерството на културата и ДАТ, предвиждат, че около 20–25% от туризма у нас ще се свързва с културното наследство на страната. Това е значителен потенциал, който в момента не се използва. Той е особено значим за зони като Родопите, които не обхващат значителни морски курорти и трябва да компенсират тази даденост с други атрактивни дестинации. Альтернативният подход е създаването и експлоатирането на маршрути, които включват обекти от региона и са свързани с действащите големи курорти, като особен акцент трябва да се постави на морските курорти по Южното Черноморие и Пампорово.

Трябва да се отбележи, че потенциалът на културното наследство в България способства за развитие на смесени форми на туризъм, при които се посещават както културни, така и природни забележителности. Други полезни „хибриди“ са комбинацията от балнеолечебен с културен туризъм, религиозен (поклоннически) с природен. Този комплексен подход увеличава привлекателността

на отделните региони. Природните дадености на България допускат по-специални форми на туризъм, като спелеоложки туризъм, катерачество, екстремни спортове и др. Съчетаването им с културен туризъм ще доведе до повишаване на привлекателността на регионите.

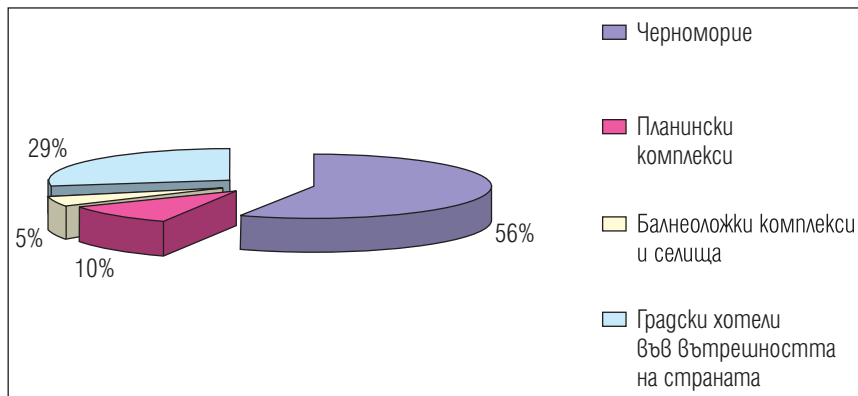

Източник: Стратегически план за стратегия за развитие на българския туризъм 2006–2009

Фиг. 3. Видове туристически услуги и техният относителен дял в общото предаване

Както е видно от приложената статистика, понастоящем около 11–12% от туристическите услуги се свързват с културния туризъм. Този дял е все още сравнително нисък на фона на очакванията за 30% дял от целия обем туристически услуги. Все още ниският процент на културния туризъм се дължи на различни фактори – лоша осведоменост на туроператорите за отделните дестинации, пренебрегване на културния туризъм като значима възможност за печалби, недостъпност или влошена достъпност на значимите обекти, доминирането на традиционния ски и морски туризъм, липса на ясна политика по отношение на културния туризъм и др. Същевременно дял от 11% е по-висок, отколкото изходното положение към 1989 г., когато чуждестранният туризъм на практика не се обвързваше по никакъв начин с културното наследство. Прави впечатление, че в много от сайтовете на туристиче-

ски оператори, предлагащи услуги в България, се посочват различни специализирани пакети в сферата на културния туризъм. За увеличаването на неговия дял активно спомагат и значимите археологически открития, най-вече свързаните с тракийското наследство, които намират широко отразяване в световните медии.

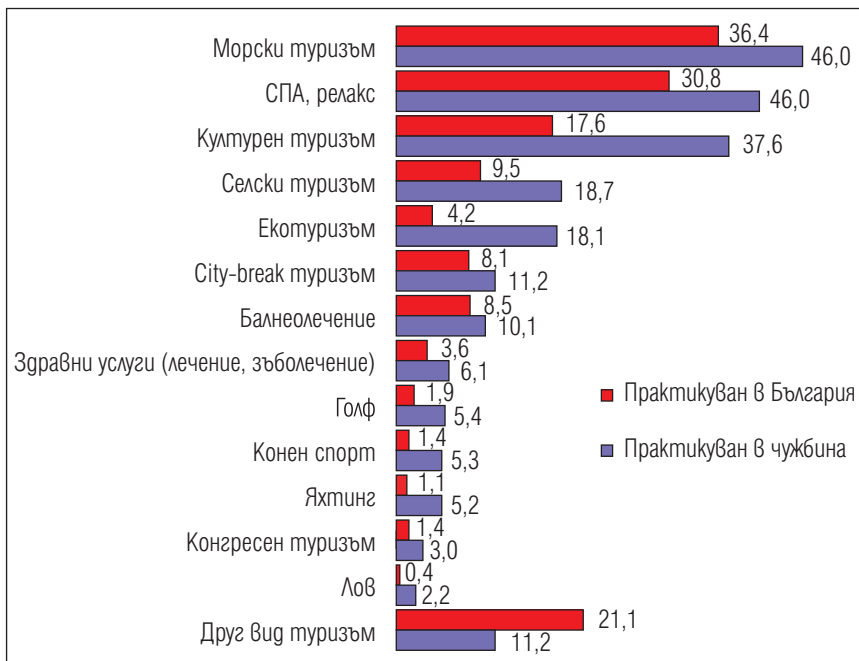

Фиг. 4. Дялово разпределение на легловата база по типове туристически центрове към 1 януари 2006 г.

Разпределението на легловата база понастоящем не е в полза на културния туризъм. Тя се свързва основно с морския, балнеоложкия и ски туризма и до голяма степен се концентрира в големите курорти. Други центрове с концентрация на легловата база са големите градове, както и второстепенните курорти, свързани с балнолечебния или планинския туризъм. Може да се заключи на база на наличната информация, че специализирана леглова база, предназначена да обслужва преимуществено културния туризъм, понастоящем почти няма, а където я има, се е изградила в последните години. Такава се изгражда основно във връзка с основните дестинации като Царевец, Перперикон, Татул и др.

Съгласно данните на ДАТ културният туризъм понастоящем в България заема дял около 17–18%, което е значително по-малко, отколкото средните нива за сържави като Гърция, Италия, Испания, за които този дял е между 35 и 45%. Въпреки това налице е положителна тенденция за увеличаване на дела на културния

Фиг. 5. Видове туризъм, практикувани през 2007 г.
по данни на ДАТ

туризъм и утвърждаването му на трето място след морския и спатуризма. Прави впечатление, че има значително разминаване между общия дял на културния туризъм (ок. 17–18%) и дяла на услугите, специализирани в този сектор (едва 11%). Това се дължи на различни фактори, но води до извода, че предлагането на специализирани туристически услуги, свързани с културно-историческото наследство, значително изостава зад търсенето. Очертава се значителен дял от 7–8%, който представлява един вид неорганизиран културен туризъм, най-вече вътрешен, който не ползва никакви специализирани услуги. Това очертава значителен потенциал за повишаване на приходите от културен туризъм чрез обхващане на този дял и предоставянето на нови и разнообразни услуги. Именно тук ключова роля имат местните коали-

ции, публично-частните партньорства и иновативните модели на управление. Понастоящем, поради спецификите на националното законодателство, водеща роля при осъществяването на тези модели имат единствено общините.

Данните от различните региони очертават проблематична картина. На първо място налице е сравнително постоянен дял на броя на нощувките с известно повишаване след 2000 г. при плавно нарастване обема на легловата база. Процентът на заетост на средствата за подслон извън големите курорти е сравнително нисък, а дори и в местата на тяхната концентрация не надминава 20–25%, което е значително по-нисък дял от този, характерен за Черноморския регион със заетост от 30 до 60% за активния сезон. Не е ясно при увеличаване брой нощувки в различни курорти, разположени в близост до културни дестинации, увеличава ли се пропорционално дялът на традиционния туризъм или е налице преразпределение на един сравнително постоянен дял между традиционния и културния туризъм. Наличната информация не дава представа за средствата за подслон, имащи пряко отношение към културния туризъм, както и за наличието на т. нар. малки селски къщи и квартири, които играят важна роля за туризма в планинските райони.

Основен въпрос, който се задава във връзка с културния туризъм, е *как развитието му би подобрило икономическото състояние на населението в регионите*. Понастоящем не може да се даде конкретен отговор на въпроса колко точно регионалният туризъм би подобрил състоянието на отделните общини при възходяща тенденция на сектора. Това се дължи на различни фактори, най-вече на факта, че статистическите данни, които са достъпни, са непрецизни и не е възможно да се прецени доколко туризмът влияе на местния икономически продукт, каква заетост генерира, какви парични потоци са пряко свързани с туризма и т.н. Например показателят „брой нощувки“ на практика смесва нощувките на туристи с тези на лица, практикуващи други дейности, например бизнес, служебни задачи и т.н. Особено трудно е отделянето на ефекта на културния туризъм от общия ефект на туристическата индустрия в Родопския регион.

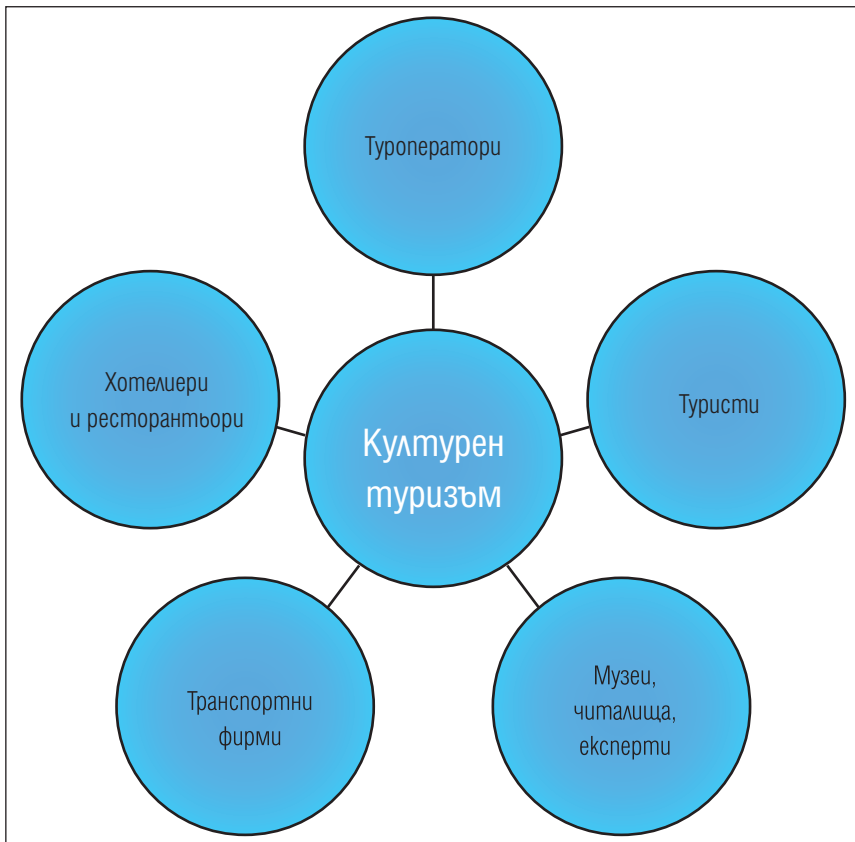
Категорично може да се констатира, че строителството на места за подслон, макар и временно, повишава равнището на заетостта в местните общности. Същото се отнася за дейностите по консервация и реставрация на културно-исторически паметници. Наличната статистика показва, че като се изключат Черноморието и големите ски курорти, няма рязък ръст в броя на местата за подслон и броя на леглата в тях. Долкото има ръст в останалите случаи, той се дължи основно на замяната на съществуващи структури с нови, които имат по-голям капацитет, или на реновиране със същия ефект. Най-високата концентрация на места за подслон си остава в големите населени места и курортните селища. Проблемите на пазара на ваканционни имоти и световната ипотечна криза със сигурност ще се отразят негативно на строителството на нови места за подслон в отделните региони и ще създадат проблеми основно на центрове като Слънчев бряг, Банско, Пампорово и др. с изявено свръхзастрояване. Останалите центрове ще бъдат по-слабо засегнати.

Функционирането на места за нощувка, хотели, ресторанти и групи, свързани с туризма обекти, и снабдяването им с хранителни продукти представляват най-трайните и значими форми на икономическа активност, свързани с туризма.

Наистина значим и траен ефект обаче би могло да има единствено ако бъдат привлечени, чрез национални и международни туроператори, туристически групи и отделни туристи, тъй като само по този начин би се получил концентриран ефект и наистина туризмът би заел значителен дял в местната икономика. Понастоящем отделните региони у нас са все още слабо разработени за чуждестранния културен туризъм.

Значително се подценява ролята на селския туризъм в съчетание с културен. Селският туризъм позволява създаване на заетост без значими инвестиции в инфраструктура. Именно селският туризъм, който би следвало да се стимулира в значителна степен от различни мерки по оперативните програми, би следвало в най-значителна степен да подобри икономическите показатели на местните общности. Измерването на ефекта от свързаните с туризма форми на заетост би трябвало или да стане една от

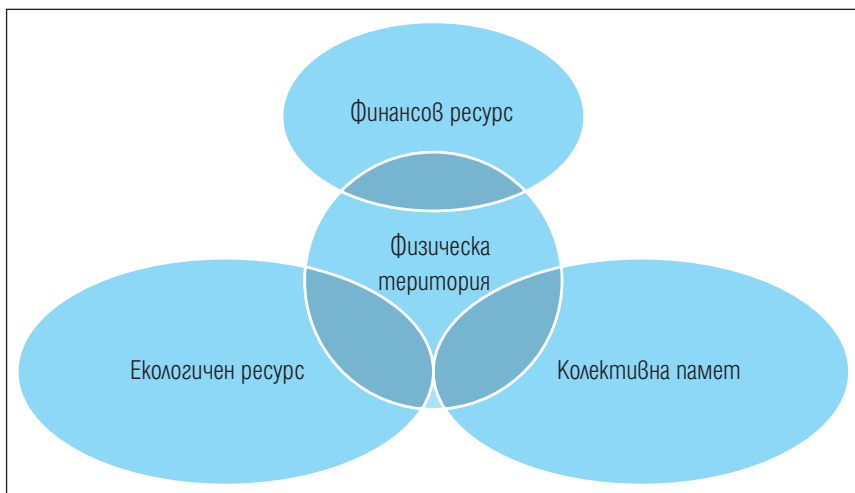
действието по настоящия проект, или би следвало да бъде проведено в рамките на отделен проект. Държавната администрация в лицето на ДАТ понастоящем не предлага нито конкретен отговор на въпроса за ефекта на туризма върху местните общности, нито е разработила и въвела методологии за измерването му. Тук би могъл да се търси чуждестранният опит, включително и на експерти и организации от Република Гърция.

Фиг 6. Актьорите в сферата на културния туризъм

За да се анализира правилно ролята на културния туризъм за устойчивото развитие, трябва да се приеме, че *физическата*

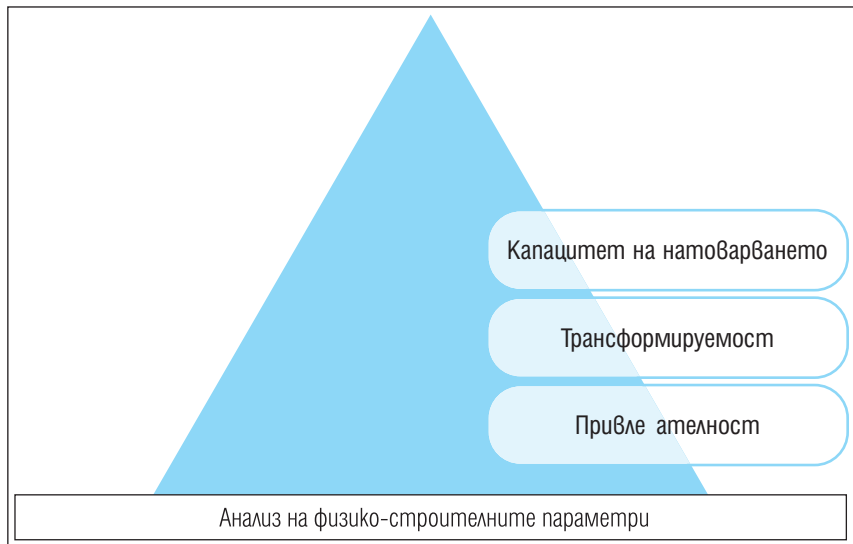
територия може да бъде едновременно финансов ресурс, екологичен ресурс и колективна памет, която да се предава на бъдещите поколения; с добавена стойност, състояща се от самото създаване на обменна връзка като продукт на съвременната култура (фиг. 7). Такъв **интегриран подход** несъмнено е валиден и би донесъл необходимите плюсове при неговото осъществяване, ако това се направи възможно в българските условия и като се отчетат особеностите на съществуващия модел, както и възможностите той да бъде реформиран и развиван „на по-висока скорост“ по речника на ЕК, тоест ако бъде направено възможно „наваксването“ на съществуващото изоставане.

Фиг. 7. Територията като ресурс и рамка за създаването на добавена стойност

Формирането на туристическия продукт се явява централна тема на разглеждания подход. Отправна точка за неговото провеждане следва да бъде посочена конкретно – това е анализ на главните физико-строителни параметри на териториалните зони, водещ до оценка на тяхната привлекателност, трансформируемост, оценка на техния капацитет за натоварване и оттам – на потребителския потенциал, основна характеристика на всеки ту-

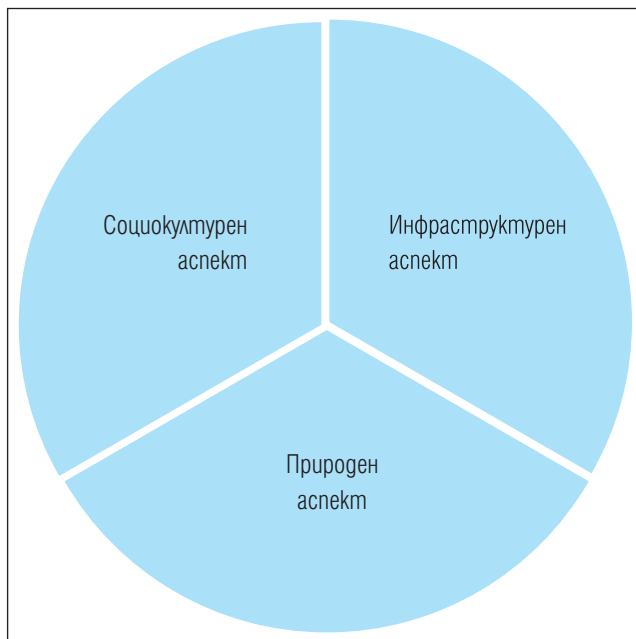
ристически продукт. Схемата на анализите на параметрите е представена на фиг. 8:

Фиг. 8. Анализирание на параметрите

Подходът за изграждане на културно-туристически дестинации следва да борава с понятието „капацитет на туристическо натоварване“, определено по-горе, което се определя на база на различни параметри – количество и вид на природните и културните ресурси, устойчивост и еластичност на екосистемите, подложени на туристическа употреба, броя на потребителите и вида употреба, вида на проектирането и вида на туристическите структури, тяхната плътност и разпределение и поведението на туристите. Оформят се и се аргументират в плана 3 различни аспекта на капацитета на натоварване – фиг 9:

Предлаганият подход развива идеята за създаването на системи, познати у нас като „маршрути“, „културни маршрути“ или по друг начин, философията на които е, че отделните звена в тях изпъкват не сами по себе си, а като част от цялото. Създаването на такива системи позволява „разпръскването“ на модела и

Фиг. 9. Аспекти на натоварването на обектите.

„разпростирането“ му върху множество второстепенни дестинации, еко и културни, гарантира включването в туристическия поток на елементи, които сами по себе си неминуемо биха останали изолирани. В този случай избраният подход се явява единствено верен и като такъв следва да се използва в най-пълна степен при изпълнението на дейности в сферата на културния туризъм.

Понастоящем България няма официална стратегия за културния туризъм, няма и законова дефиниция за туризъм. В този смисъл усилията на експертната общност следва да се насочат към запълване на именно тези дефицити. **Заинтересованите страни следва да предложат проект за дефиниция на културен туризъм, както и проект за дефиниция на „маршрут“ и други свързани понятия.**

Без приемането на национална стратегия е невъзможно успешното развитие на културния туризъм и превръщането му във

фактор за устойчиво развитие на регионите. Тази стратегия следва да се придружава от подробен план за действие. Сама по себе си обаче тази стратегия не би могла да произведе необходимия ефект. Тя би следвало да резултира, след своето приемане, в серия от законодателни промени в следните области:

- Промени в закона за регионалното развитие
- Промени в закона за културното наследство
- Промени в закона за концесиите
- Промени в подзаконовата рамка, свързана с темите на плана
- Промени в законите за собствеността
- Промени в данъчното законодателство

От особена значимост е механизмите, които ще се въведат в отделните закони, да придобият конкретни измерения на регионално и местно равнище. Това може да стане чрез стимулиране на промени в **регионалните планове за развитие** и **общинските планове за развитие**. В значителна степен следва да се изменят общинските планове за туризма, където ги има изработени, а където няма – да бъдат изработени съобразно предписанията на плана. Важно е промените в законодателството стриктно и подробно да регламентират заложените в проекта „комплексен“ подход, като създадат механизмите за преодоляване на съществуващия хаос със статута на собствеността, правилата за стопанисване и управление, правата и задълженията. Казано по друг начин, трябва да се осъществи, чрез серия от изменения в законодателството, една **цялостна регламентация на културния туризъм**, каквато понастоящем в България няма. Основа за такава регламентация като рамка, съдържаща отделните ключови елементи, би могла да бъде една обща стратегия за културния туризъм, породена от настоящия план.

Особено важно е да се регламентират **гъвкави модели на публично-частно партньорство**, които да позволят създаването на устойчиви и ефективни регионални и местни коалиции, които да застанат зад управлението на зоните и да обезпечават всички свързани дейности. Такива коалиции следва да включват туристически оператори, хотелиерски и ресторантьорски обеди-

нения, местните музеи, общинските администрации. Моделът за създаването на такива местни коалиции, правилата по които те ще извършват своята дейност, и правата, които държавата би им делегирала, следва подробно да се регламентират в обновената законодателна рамка. Успешното внедряване на подобен модел би следвало да стане след „тестове“ – пилотно стартиране на една, две или няколко операции, които да покажат в рамките на една до три години дали моделът може да действа ефективно, какви са трудностите, силните и слабите страни. Възможно е този модел на публично-частни партньорства и големи местни или регионални коалиции да се окаже по-устойчив и по-продуктивен от „чистото“ концесиране, тъй като при последното неминуемо се изолират някои от участниците в туристическите процеси на регионално или местно равнище.

Законодателните промени сами по себе си не могат да произведат нужния резултат. Необходимо е да се гарантират механизмите, които да доведат до изпълнение на заложените промени в различните закони и подзаконови актове. На първо място в средносрочен план това означава **реформиране на съществуващата специализирана администрация** и обезпечаване на реформираните звена с капацитета да извършват дейностите, които водят към изпълнение на плана и неговите елементи. Това би могло да включва обучение на ключови експерти в чужбина, туининг проекти и други форми на двустранно и многостранно сътрудничество, които биха способствали за изграждане на необходимия капацитет у българската администрация.

Съществуващата Агенция по туризъм следва в средносрочен план да бъде реорганизирана, като един от вариантите е да бъде издигната в ранг на министерство и слята с културата в институция, до голяма степен наподобяваща италианското министерство на културното наследство и информацията. Този подход има своите големи предимства, тъй като Министерството на културата традиционно в България се явява принципал на културното наследство, а също така отговаря и за авторските права и сродните им права, които имат значение за развитието на културното наследство и туризма, за създаването и функцио-

ирането на културните индустрии. Новата администрация би следвало да изгради капацитет да планира и проектира дейности в цялата страна, както и да подпомага общините. До 2013 г. администрацията би следвало да направи всичко възможно да се изразходват максимум възможните средства от оперативните програми, особено средствата, предвидени за туризъм. Ако се налага, следва да се създадат временни звена в реформираната администрация, които да обезпечат планирането и проектирането, като това би могло да се извърши и чрез трансформиране на вече съществуващи звена.

Особено място заема в разглеждания модел **ганъчното обезпечаване** на туризма и създаването на **финансови механизми**, чрез които планираните зони и маршрути да бъдат устойчиви. Понастоящем в България няма реално връщане на събираните от гържавата и общините туристически такси към обектите, които представляват атракции. Няма ясни правила, което позволява насочването на тези средства за други нужди и води до нулева възвращаемост за самите обекти. Следва да се изработи модел, по който да се гарантира директната възвращаемост от туристическите такси към обектите, които стимулират туристическите потоци. Следва да се гарантират и механизми, които да обезпечат правилното и целесъобразно разходване на средствата. Възможно е и създаването на допълнителни механизми, като например мярка за стимулиране на инвестициите чрез ганъчни облекчения за инвеститорите. Възможно е и създаване на национален фонд, който да отпусна безлихвени заеми и/или грантове. Обмислено е и създаването на специален облигационен инструмент, който в съчетание с еврофондовете да обезпечи дългосрочните инвестиции в културните дестинации и развитието на зоните и маршрутите.

Друг проблем, който следва да се адресира от стратегията, е **рекламата** на маршрутите и отделните обекти в тях. Понастоящем гържавата, която се явява водещ собственик на културно наследство, отделя ок. 5 милиона лева годишно за реклама на целия туризъм, докато в съседните Гърция и Турция сумата е между 120 и 140 млн. евро на година. Създаването на зоните

и маршрутите в тях ще изисква значителна реклама, която на първо време, до реализирането на различни модели за публично-частно партньорство и концесии, ще трябва да се поеме от държавата. Тук са възможни различни подходи, но най-добрият е въвеждането на проектно начало и конкурсно начало, а не да се предвиди просто директно субсидиране на ДАТ, тъй като последното би довело до неефективно разходване на средствата.

Реформата на административните звена и създаването на нови механизми са невъзможни без широко въвеждане на принципите на децентрализацията, деконцентрацията и аутсорсинга на функции и услуги.

- **Децентрализацията** по отношение на културния туризъм се изразява в прехвърляне на отговорностите по стопанисването на обектите от държавата към местни коалиции с водеща роля на общините в този процес. Децентрализацията може да се осъществи успешно и по отношение на функции от контрола, консервацията и реставрацията, административните услуги и др. От гледна точка на плана децентрализацията би се изразила в „прехвърлянето“ на зоните и маршрутите от държавата към местни коалиции.
- **Деконцентрацията** по отношение на културния туризъм е преместването на части от администрацията и нейните звена в страната. По подобен начин въпросът е решен в много европейски държави, например чрез поставянето на ключови звена в населени места с висока концентрация на културно наследство, отваряне на местни офиси и т.н. Такава деконцентрация лесно и евтино би могла да се осъществи чрез използване и оптимизиране на съществуващата музейна мрежа, включително и чрез одържавяване на т. нар. регионални исторически музеи, които биха могли да извършват разнообразни услуги, свързани с администрацията на културния туризъм и с културното наследство въобще.
- **Аутсорсингът** по отношение на културния туризъм означава да се изнесат от администрацията функции, кои-

то тя по принцип не изпълнява добре. Тези функции или дейности се делегират на публични или граждански организации, фирми, общини, коалиции. Тук са възможни различни варианти, като по отношение на културния туризъм аутсорсингът има огромен потенциал по отношение на възпроизводството на културни ценности (копиране), авторските права, контролните функции, стопанисването на конкретни обекти, извършването на регистрационни дейности и издаването на разрешителни документи.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ КАТО ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ

Станислав Станилов

ОСНОВНИ ИЗИСКВАНИЯ

Значимост

Изискването *значимост* е пряко зависимо от оценката на паметника, която следва проучването. Изследването определя параметрите на паметника, преди всичко неговата хронология. Значимостта е свързана косвено с хронологията и се определя от обществения интерес, какъвто по отношение на археологическите паметници винаги е имало в модерните общества. Най-често интересът към паметниците, пряко свързани с историята на съвременните нации, е по-висок от този към групите археологически култури, оставени от етноси, които нямат преки наследници в съвременния свят. Това обаче се отнася предимно за „аборигените“, т.е. за обществата, обитаващи съвременните територии. Масовите туристически потоци проявяват повишен интерес към ефектни култури, непознати за тях, например тракийската култура в българските земи или пък към най-висшите гостижения на Древността, като културата на Римската империя по българските земи. Интересът към археологическите паметници има в много отношения митологичен характер по две причини – първата

е изобщо митологичният характер на историческата памет, а Втората – непосредствената връзка с миналото, които осигуряват на съвременните общества археологическите паметници. Образува се в някаква степен сакрално пространство, което има голямо значение за оценката, защото я прави много пластична.

Невинаги интересът е масов, много често той владее определени социални прослойки от горните равнища на обществото. Масов интерес се проявява предимно при функционирането на туристическите структури. В годините след Втората световна война той нараства във връзка с повишаване общото образование на модерните и модернизиралите се общества. Всъщност значимостта има две лица – едното за специалистите и другото за любителите. Често оценките на значимостта се разминават, защото за изследователите на Древността незначителни на пръв поглед артефакти имат голяма стойност за изследването на историята, а друг път впечатляващи с размери и качество, но стандартни паметници предлагат по-малък принос в това отношение.

От всичко, казано дотук, следва *значимостта* на паметниците по смисъла на туристическата дестинация да се определя от баланса между двете тенденции. С други думи *значим туристически обект е онзи археологически паметник, към който има траен обществен интерес у максимален брой субекти*. Веднага трябва да се отбележи, че значимостта е подвижна субстанция и може да бъде насочвана с определени мерки.

Визуалност

Визуалност на паметника е връзката му със субекта, която има две страни – теоритична и практическа. Теорията изисква от артефакта (движим и недвижим) да бъде преди всичко максимално достъпен за наблюдателя. На второ място стои изискването той да има реконструктивна стойност, т.е. състоянието му да бъде такова, че да представя първоздания му вид. Паметник, в който зрителят не може да разпознае артефакта на културата, има твърде ниска стойност като туристическа дестинация. Тук визу-

алността е пряко свързана с консервационната и реставрационна дейност, която има две цели – да опази паметници от разрушителните сили на времето и да го представи на обществото в най-близък до първозданныя му вид. В същото време оригиналното винаги трябва да превишава по обем реконструираното, защото иначе артефактът няма да бъде паметник, а копие, имитация и т.н. Визуалността на комплексите от паметници (музейни експозиции и архитектурни ансамбли) зависи и от начина, по който те са представени на публиката повече, отколкото единичните паметници. Особена важност тук има степента на запазеност, която в България винаги представлява особен проблем. Визуалността на недвижимите паметници зависи много от техния обем (големина), което в архитектурен смисъл значи и монументалност. Тук противоречието е в изискването оригиналът да бъде по-голямата част от паметника, с което най-често се губи монументалността. Нарушаването на това изискване се позволява при различни случаи, най-често за реставрация на крепостни стени, където възможните обеми са ясни. Не бива да се забравя, че нагараждането на архитектурни форми има положително значение и за опазване на оригинала.

Визуалността има и естетическа страна. Естетизацията зависи много от качеството на консервацията и реставрацията, но и от средата, в която е разположен паметникът. За движимите паметници това е експозицията на музея, а за недвижимите – околната среда. Отсъствието на естетизация унищожава значителна част от усилията, положени за социализация на паметника.

СЪЩНОСТ НА МАТЕРИЯТА

Проучване

Проучването включва откриване на паметника и изследването му с негеструктивни и геструктивни методи. Извършва се от висококвалифицирани научни кадри, лицензирани за тази дейност. Проучването има емпиричен и теоретичен характер и цели *иден-*

тификацията на паметника (хронология, морфология, функция, културна принадлежност). Без идентификация паметникът е негоден за туристическа дестинация. Проучването представлява основата на социализацията на паметника във всяко едно отношение. Главното изискване към изследователите във връзка с използването на паметника в сферата на културния туризъм е неговото максимално съхраняване и бързо предоставяне за консервация и реставрация, както и необходимото опазване на естествената околна среда (конфигурация на терена, растителност и пр.). Социализацията на археологическите паметници изисква *завършено* проучване. При *двигимите* паметници това е възможно в относителна степен, защото изследователската работа представлява процес с голяма продължителност. След публикуването на паметника изследванията продължават понякога десетилетия, преди да изчерпят възможностите, които той предоставя. При *недвижимите* паметници завършеното проучване също има относителна стойност, преди всичко защото най-често паметникът е част от ансамбъл, поради което се проучва, публикува и социализира на части. Този процес има важно значение за функцията на паметника като туристическа дестинация, защото поетапното изследване и в частност самите разкопки също представляват туристическа дестинация сами по себе си.

Консервация и реставрация

Консервацията е сложен процес, в който комплексни мерки осигуряват по-нататъшното съхраняване на паметника в морфологичната му цялост. Консервацията не представлява завършен в абсолютния смисъл процес, защото нейните методи нямат постижения, които да осигурят паметника „за вечни времена“. По тази причина паметникът (*двигим* и *недвижим*) се нуждае от консервационна поддръжка. В противен случай загубва своята визуалност, следователно и стойността си по отношение на туристическата дестинация.

Реставрацията се състои във възстановяване на определени липсващи обеми от *двигимите* и *недвижими* паметници, оценява-

но по определени международни изисквания. Според тях възстановеното не трябва да превишава по обем оригинала. Освен това новите форми трябва да имитират липсващите, но с категорични означения за оригинала и имитацията. Реставрацията също се нуждае от поддръжка, понеже и новите материали подлежат на стареене, най-вече при връзката между оригинал и реставрация. В противен случай тук също се губи визуалността, респективно стойността като туристическа дестинация.

Консервацията и реставрацията трябва да се извършват от проектирането до изпълнението под контрола на специалиста, проучил и идентифицирал паметника. В противен случай се получава изкривена характеристика и се профанира самият паметник.

Социализация

Социализацията на паметниците означава тяхната връзка, вписването им в обществения живот. Тя включва всички мерки, които правят достъпен паметника за интереса на цялото общество, включително и най-вече онези, които широко практикуват туризма. Социализацията започва с публикуването на резултатите от изследването, в едни случаи последвани незабавно и от изложения с популярен характер, издавани в голям тираж. Всъщност чрез средствата за масова информация социализацията понякога върви успоредно с проучването. В тези случаи често се появява и дезинформация, свързана с особеностите на емпиричното изследване. Социализацията има нетраен характер и се нуждае от поддръжка, особено по отношение на нейната стойност като туристическа дестинация. Постоянното внимание към паметника е свързано твърде много с туроператорските фирми и качеството на неговото експониране. Социализацията по смисъла на културния туризъм (туристическа дестинация на археологическите паметници) има четири условия:

Достъп

Достъпът до *двигимите паметници* се определя от функционирането на музея, в който се съхраняват и социализират. Достъпът до *двигимите паметници* се отнася и към спомената-

та визуалност – витрините трябва да бъдат така устроени, че посетителят да получи максимума впечатление от паметника. В този смисъл чрез различни мерки може да се акцентува върху детайли, отделни или цели групи паметници. Възможни са различни форми на експониране с много нива на атрактивност, включително модерна електронна техника.

Достъпът до *недвижимите паметници* има далече по сложна характеристика поради обстоятелството, че не може да бъде поставен в изкуствено създадена среда или ако това по някакъв начин стане, представлява изключение. Достъпът се осигурява на първо място от инфраструктурата, каквато най-често при откриването и проучването на паметника няма. Изграждането на инфраструктура – път, електроенергия и вода, е най-съществената част от възможността посетителят да постигне непосредствен визуален контакт с него. След това идва екстериорът, който се състои от алеи, площадки, стълбища, а също облагораждане обстановката чрез устройване на паркова среда. Най-важното за външния достъп до недвижимите паметници е възможността да се обхване с един поглед възможно най-голяма част от неговия обем. Различно стои въпросът за вътрешния достъп, ако паметникът има затворено пространство. Тук достъпът зависи от характера на консервационно-реставрационните работи, които задължително трябва да имат предвид посещението. Влизането в паметник на културата трябва да осигури безопасност от двете страни – една за посетителя и друга за паметника. Интериорът трябва да бъде така устроен, че по възможност да *лишава* човека от непосредствен физически контакт с артефакта.

Режими

Режимите се класифицират на две групи – режими за изучаване, консервация и реставрация и режими за посещение. От първите се ползват специалистите по съответната специфика, а от вторите – обикновените, така да се каже, масовите посетители, т.е. туристите. Режимът за специалистите най-често е извънреден, във време, когато експозицията е затворена за посещение. Ако работата с подвижния паметник изисква повече време, той се

сваля от експозицията за лабораторно изследване, консервация, реставрация, като се замества с копие или съответното указание на специален надпис. При работа с недвижими паметници режимът често е свободен, т.е. специалистите работят, без да се ограничава достъпът на посетители. Ако не може да се осигури пълноценна визуализация, паметникът се затваря за посетители. Най-важната задача в този случай е да не се допусне конфликт между двата режима.

Тук много важно е работното време на експозицията от гвижими паметници, което трябва да се синхронизира с потока от посетители. На второ място е цената на билетите – тя се съобразява със социалните групи от посетители. В това отношение съществуват сложни режими, които съобразяват финансовите възможности с цената на билетите и с работното време успоредно. Така се постига максимален социален ефект. Същото се отнася и за режимите при недвижимите паметници. Разликата е в условията, защото недвижимите паметници изискват специално внимание. Значителна част от тях са много чувствителни към атмосферните условия и при определени случаи се затварят за посещение. Съществуват паметници, които не могат да „приемат“ голям брой посетители не само поради ограничените си площи (обеми), а и защото множеството създава неблагоприятни условия за тяхното опазване (прах, влага и пр.). Най-свободен е режимът при недвижимите археологически паметници на открито в природна обстановка, където посетителят се запознава с тях в условията, предлагани му от екстериора и интериора. При комплексите върху големи площи поддържащото на режими изисква голям персонал и строг контрол.

Поддръжка

Поддръжката се изразява в мерки, които да не позволяват негативни промени в морфологията и структурата на паметниците и на средата, в която се намират. Първата мярка е *охраната*, специфична за двете групи паметници. Нейните цели и задачи се определят от характеристиката на всеки паметник, изразени в предписание на експертите. Втората страна на поддръжката

е постоянното наблюдение върху самите паметници и тяхната среда, при което се коригират настъпилите по различни причини *изменения* в тях. Поддръжката на движимите и недвижими паметници изисква висококвалифициран персонал и значителен ресурс.

Контрол

Контролът върху проучването, консервацията и реставрацията и социализацията на паметниците има за цел да поддържа високо равнището на тяхната легитимност в обществото. Той се изразява в оценка на дейността на професионалистите и в определени мерки за необходимите корекции. Контролът се осъществява според изискванията на закона от специални държавни и обществени институции на национално и местно равнище. В много отношения контролът зависи от състоянието на професионалната среда на археолози, консерватори и реставратори, на музейни работници. От груга страна, контролът зависи от състоянието на държавната и общинска администрация. Контролът е пряко свързан с дейността на прокуратурата и съда, които са крайна инстанция в тази дейност. Самата система за контрол трябва да има възможности за взаимодействие вътре и вън от професионалната среда, както и да спазва строго принципа на откритост.

Дестинация за културен туризъм на праисторически обекти

Недвижимите паметници на праисторията имат особено място в културния туризъм поради специфичната си характеристика. Те нямат монументален израз, защото материалните следи са отложени селищни могили и некрополи, които при проучването за идентификация се разрушават.

Единствената селищна могила в България, която представлява изключителен интерес и се намира в състояние, подходящо за дестинация, е при село Караново, Старозагорско (община Нова Загора). Могилата се разпростира върху 1700 кв. м площ, с височина на културните напластявания 12,40 м, и съдържа останки на поселения от каменната (неолит), каменно-медната (енеолит,

халколит) и ранната бронзова епоха. В резултат на продължителните проучвания изследователите успяват да създадат изключително важната за праисторическата епоха таблица (хронологическа скала), която включва тези култури от цяла Югоизточна Европа. Могилата при Караново е първият паметник, еталон за изследванията на праисторическите култури в Югоизточна Европа, датирани на около 6200 години пр. Хр.

Културните платове в могилата са седем:

Караново I, II и III се отнасят към каменната епоха.

Караново IV е междинен пласт между каменната и каменно-медната епоха.

Караново V датира от началото на каменно-медната епоха.

Караново VI е от втората половина на каменно-медната епоха.

Караново VII е от първата половина на бронзовата епоха.

В могилата при Караново е открита така наречената букел керамика. По своите особености глинените изделия са много близки до съдовете от културния пласт на Омирова Троя.

Могилата при Караново е открита през 1936 г. Години наред с нейното проучване се занимава проф. Васил Миков, а по-късно и проф. Георги Георгиев. Тук са работили археолози от редица европейски страни и Съединените щати. През последните години разкопките ръководи проф. Васил Николов. Макар че значителна част от могилата все още не е разкопана, с помощта на нови методи и технологии продължава усъвършенстването на изградената хронологическа система.

Обемът е запазен, с изключение на разкопаните площи. Защитен е от разрушение с бетонна черупка, има монументален израз и представлява дългосрочен обект за проучване. Има модерна инфраструктура, изградена археологическа база с музей, достъпен през целия летен туристически сезон.

Останалите недвижими праисторически паметници представляват естествени пещери, в които са открити и се откриват следи от първобитния (праисторическия) човек.

Най-нова (новооткрита) от праисторическите пещери е „**Козарника**“ в района на Белоградчик (от северната страна на

Западна Стара планина). Също представлява естествена кухня във варовиков скален масив. Останките в нея са от старокаменната епоха в българските земи. Изследванията, които са още в начален етап, показват, че първите хора тук са се появили преди 1 милион години. Те започнали да проникват в Европа от Африка и учените смятат, че преселението им е през територията на днешна България.

Още при започването на разкопките в пещерата „Козарника“ са открити многобройни кремъчни остриета, а също и много кости от пещерна мечка, див кон, носорог, мамут, саблезъб тигър – животни, с които първобитните хора са се препитавали. В резултат на изследванията за първи път става известно, че някои от тези животни са обитавали земите в Югоизточна Европа.

Пещерата „Козарника“ била обитавана чак до късния палеолит – така наречения „граветски период“ или граветска култура – около 38 хиляди години пр. Хр. От тези времена са намерени не само кремъчни остриета, но и различни украшения от кост, сред които най-многобройни са мънистата.

Пещерата „Козарника“ е открита през 1998 г. от Групата за изследване на палеолита към Археологическия институт при Българската академия на науките. Оттогава тя се проучва от българо-френска експедиция, в която участват всички български специалисти, изучаващи старокаменната епоха. Тя няма специално изградена инфраструктура, а материалите се намират в Националния археологически институт с музей при БАН (София). Туристическият интерес към „Козарника“ има относителен характер и реализацията му изисква специален PR.

Останалите пещери, съдържащи археологически култури от праисторията, имат монументален израз и за това представляват атрактивни обекти за културен туризъм:

Първите следи от палеолита, най-старата епоха в историята на човечеството, у нас са намерени в **пещерата „Бачо Киро“** край Дряновския манастир. Тя се намира в подножието на дълбок пролом и представлява естествена кухня във варовикова скала. Направените проучвания свидетелстват, че тук са се заселили хора преди повече от 47 хиляди години пр. Хр. в така наречения

„мустиерски период“ (мустие). Това били неандерталците, които обитавали пещерата дълго време. От този период в насипите са намерени кремъчни остриета – единственото им оръжие в жестоката битка за оцеляване.

Когато през късния палеолит неандерталците напуснали пещерата, в нея се заселили кроманьонците, чиито наследници сме ние, съвременните хора. Изследователите на палеолита наричат този период ориняшки (ориняк) и го датират към 43 хиляди години пр. Хр. Тогава хората все още не умеели да правят съдове от глина и единствените следи от тяхното присъствие са също кремъчните остриета, но вече по-съвършени от тези на неандерталския човек, както и оръдия на труда от кремък, кост и рог. Срещат се украси от кост и амулети, които свидетелстват за естетическите и религиозните представи на тези хора.

Следите от човешко присъствие в пещерата „Бачо Киро“ са открити през 30-те години на миналия век от английската археоложка Дороти Гарот и българския археолог Рафаил Попов. Продължителни проучвания прави Групата за изследване на палеолита към Археологическия институт с музей при Българската академия на науките начело с доцент Николай Сираков през 70-те години. Резултатите от проучванията са издадени в отделна книга на английски език. Намира се в непосредствена близост до историческия Дряновски манастир, чиято инфраструктура обслужва и пещерата „Бачо Киро“.

Пещерата „Темната гунка“ се намира в живописната долина на река Искър, близо до село Карлуково, Врачанско. Скалният масив е от варовик и пещерата представлява естествена кухня в него. Тук културните пластове стигат до 5 метра и в тях са намерени многобройни следи от присъствието на първобитни хора. При разкопките са открити няколко хиляди кремъчни остриета за обработка на кожа, а също от кост, рог и дърво. Особено интересни за учените са кремъчните върхове, обработени така, че да бъдат монтирани към дървени стволчета. Това са първите копия и харпуни, с които човекът осигурявал препитанието си.

Проучванията показват, че първите хора се заселили в пещерата близо 180 хиляди години пр. Хр. и я обитавали с различни

прекъсвания докъм 13 хиляди години пр. Хр. В културните пластове са изучени така наречените „хоризонти“, всеки от които представлява свидетелство за определен период на непрекъснат живот на това място. Дебелината на хоризонтите в пещерата край Карлуково показва, че тези периоди са били продължителни, а това е особено важно откритие тук.

Следи от първобитен човек в „Темната гупка“ са открити също през 30-те години на миналия век от Дороти Гарет и Рафаил Попов. Групата за изследване на палеолита към Археологическия институт с музей при Българската академия на науките провежда разкопки в нея през втората половина на миналия век в продължение на 15 години. Резултатите са изгледани в два тома на английски и френски език.

Деветашката пещера е една от най-големите в България. Тя е разположена на десния бряг на река Осъм, северозападно от село Деветаки, Ловешко. Входът ѝ с височина 55 м и ширина 35 м се открива в скалист бряг. Заг него следва широка зала, на чийто таван има 7 огромни отвора, наричани от местните хора „окна“, или прозорци. Пещерата предоставя много добри условия за живот, тъй като е изключително просторна, сравнително суха и защитена от силни въздушни течения. Нейните обитатели осигурявали част от препитанието си от рибата в пълноводната река, която тече наблизко.

Археологическите проучвания показват, че в Деветашката пещера са се заселили хора още в зората на човешката история – през мустиерския период на палеолита. Тя е била обитавана през енеолита, бронзовата и желязната епоха, дори по време на римското владичество в нашите земи. От II до IV в. пещерата е служела за тракийско светилище. Най-голямо обаче е било поселението от времето на енеолита. От неговите останки са разкопани три жилища, които били изградени от обмазан с глина плет. Намерени са фрагменти от глинени съдове и много натрошени кости от диви и опитомени животни, с които хората са се препитавали.

От направените изследванията е установено, че през различните исторически епохи обитателите на пещерата са използ-

вали различни части на обширното ѝ пространство. Например през палеолита те живеели в левия проход на пещерата, а през енеолита в десния клон и в централната зала.

Останките от гревни култури в Деветашката пещера стават известни на науката през първите десетилетия на миналия век. Първ за тях пише академик Гаврил Кацаров през 1921 г., след това професор Васил Миков провежда разкопки и „разчита“ някои от праисторическите периоди на нейното обитаване от човека. Проучванията през втората половина на миналия век са затруднени, тъй като една част от пещерата е превърната в хранилище за зреене на млечни продукти, а друга – във военен склад за горива. В тази връзка пещерата има изградена, макар и сега запусната, инфраструктура. Тя има изключителен монументален израз и представлява изключителен природен феномен. За това и се оценява като много добра туристическа дестинация, без да има каквато и да било връзка с откритите тук подвижни археологически паметници

Пещерата „Магурата“ е истински шедьовър на природата и на човешкия творчески дух. Тя се намира в Северна България, на 17 км северозападно от Белозградчик. Образувана е в южния склон на карстовия рид Рабишка могила. Пещерата се състои от няколко големи и малки зали като Триумфалната, Слънчевата, Зловещата, Тронната, Зала на сталактоните, Зала на поваления бор, свързани с галерии и пещерни тунели. Веднъж попаднал сред ледената плетеница от сталактити и сталагмити, човек има усещането, че се намира в неземеен, възшебен свят.

В пещерата има следи от живот, като се започне от неолита и се стигне почти до края на Античността. Повечето находки произхождат от римската епоха. Известно е обаче, че най-многобройни са били нейните обитатели през каменно-медната епоха – период, от който следи от човешко присъствие са открити във всички галерии. Оригинален паметник от това време са рисунки по стените на една от галериите, разпределени на осем групи в различни места на пещерните ръкави. Те са уникално творение на човека от праисторическата епоха, тъй като подобни изображения не се срещат никъде в цяла Югоизточна Европа. Направени

са с охра и гуано – тор от прилепи, примесени с глина – „бои“, които първобитният майстор е нанасял с пръсти върху снежнобелите варовикови стени.

В отделните групи рисунки има 55 женски, 23 мъжки, 11 животински фигури и 16 знака. Изображенията са съвсем примитивни и схематични – женските фигури са с вдигнати ръце и торсове като триъгълници, обърнати с върха надолу, а мъжките са представени с една плътна линия и топчеста глава. В най-богатата композиция фигурите са групирани на два реда. В долния ред са изобразени ловци, опъващи лък срещу няколко огромни птици. От животните могат да се различат кучета, мечки и различни видове птици. Знаците представляват кръгове, вълни и шахматно подредени квадрати. Сцените са посветени на култа към плодородието, а знаците представляват символи. Те са свързани с магическите обреди, които обитателите на пещерата изпълнявали, за да измолят помощ от божествата в трудната борба за оцеляване.

През 1862 г. „Магурата“ е посетена за първи път от Феликс Каниц. Най-ранните публикации за нея принадлежат на професора по история от университета в Харков (Украйна) Марин Дринов. През 20-те години на миналия век проф. Васил Миков провежда разкопки в пещерата, а десетина години по-късно излиза и книжка с някои от рисунките. Продължителни разкопки ръководи през 1961 г. доц. Румен Катинчаров. Пещерата има изградена инфраструктура с безопасен туристически ход. Част от нея е превърната в уникална съвременна винарска изба, което може да се съчетае с възможностите на паметника на праисторическата култура в туристическата дестинация.

Туристическа дестинация на недвижимите паметници на тракийската археология

По предварителна оценка, по смисъла на туристическата дестинация, най-ефектни в България са тракийските паметници. Това се отнася за тези, които е оставил погребалният и поме-

нален култ – тракийските могилни некрополи, техните гробници и недвижимите паметници, които се намират в тях. Тракийските градове, доколкото са запазени следи от тях, могат да се представят предимно във връзка с некрополите. В това отношение изключенията са редки – Севтополис и Перперикон. Почти всички некрополи се намират във от съвременните културни агломерации и в различна степен са привързани към инфраструктурата, затова общата оценка е невъзможна. Консервацията и реставрацията само на две от тях могат да се смятат за завършени и по-нататък те се нуждаят само от опазване и поддръжка – Казанлъшката гробница и гробницата в Гинина могила от комплекса „Сборяново“. И двете имат изрядна инфраструктура и корекциите се отнасят предимно за туристическите услуги. Останалите проучени недвижими паметници на тракийските некрополи са в незадоволително състояние по отношение на консервацията и опазването.

Мегалитите в Странжа и Сакар

Думата „мегалити“ означава на гръцки „големи камъни“. С нея археологията отбелязва различни по характер и време паметници, изградени от огромни необработени или полуобработени камъни.

За строителните похвати на обитателите на нашите земи в началото на ранножелязната епоха дават представа своеобразните мегалитни гробници, наречени долмени – от келтската дума „толмен“, т.е. маса. В най-обикновената си форма долмените представляват четири или шест масивни плочи-блокове, които образуват четвъртита камера и преддверие, покрити отгоре с каменни плочи. Блоковете, от които са изградени долмените у нас, достигат дължина от 1 до 3,5 м, ширина – от 0,60 до 2,10 м и дебелина – от 0,15 до 0,60 м. Наместването, издигането и подреждането на такива каменни маси на известна височина, за да бъдат покрити камерите, е изисквало значителни технически умения. Долмените в Странжа и Сакар били изградени от естествено цепещи се гранити и гнайси, вероятно за да имитират гробници, изкопани в скалите. Над тях били издигани могилни

насипи от пръст, високи около 3 метра, укрепени в основата си с кръг от необработени камъни.

Според формата си долмените се разделят на 6 групи: протодолмени, при които са използвани естествени природни струпвания на камъни, еднокамерни, еднокамерни с громос (коридор), гвукамерни, гвукамерни с громос, долменоподобни цисти (вкопани в скалата камъни).

Всички проучвани досега гробници са ограбени още в Древността и затова не е ясно дали са били единични или семейни. Някои изследователи смятат, че това са хероони, т.е. подобно на някои тракийски гробници, те представляват светилища на погребаните в тях вождове, макар и много по-примитивни. Други твърдят, че не са гробници, а скални светилища.

Съществува теория, според която териториите, заети от долмените, съвпада с териториите, по които са се разселили траките от племето огриси. Изследователите са на мнение, че тези паметници са свързани вероятно с много стар, специфичен тракийски култ, тъй като долмени се срещат на различни места в Европа. Това подсказва наличието на общи корени или взаимни влияния в определен тип древни култури.

Мегалити в Родоните

Родонските мегалити представляват скални гробници и ниши с вдълбани в скалата басейни към тях.

Гробниците са изсечени в камъка, имат овална или трапецовидна форма. Обикновено входът се намирал от едната страна или отгоре и се затварял с каменна плоча. Срещат се обаче и гробници с входи както от страни, така и отгоре. При проучването на някои напълно запазени гробници, непоктнати от набезите на древни или пък съвременни иманяри, са открити гробове с трупологания и трупозгаряния. Това означава, че траките, които са изграждали тези погребални съоръжения, са практикували и гвата ритуала.

Трапецовидните гробнични ниши били изсечани в отвесни скали, обикновено на групи. Тъй като са относително малки, учените

предполагат, че в тях са били поставяни урни с праха от изгорените останки на покойниците. На върха на някои от скалните масиви с ниши има площадка с малък басейн с улей, от който е изтичала кръвта при извършването на жертвоприношения.

Към мегалитите в Родопите принадлежи и единственият известен засега кромлех – съоръжение от дванадесет побити в земята трапецовидни блока, високи 2–3 м, които образуват елипса. Най-вероятно това е храм на открито, погоден на известния кромлех Стоунхендж във Великобритания.

Родопските мегалити стават известни едва през втората половина на XX в. Първите публикации за тях са дело на Димчо Аладжов, по-късно за тях пише доц. Валерия Фол. За първи път Георги Нехризов открива и проучва кромлех според методическите изисквания на съвременната археология.

Мегалитите създават големи възможности за маршрутна дестинация на отделни групи, защото се намират в характерни, обособени райони на две от най-красивите планини на България. Не разполагат с изградена модерна инфраструктура, но създават групи възможности. Тяхното посещение може да се организира не само с моторизиран превоз, но и пеш, на велосипеди или с коне (екотуризъм). Значителна част се разполагат в защитени от „Натура“ райони и затова маршрутите могат да се комбинират с посещението на природни резервати.

Перперикон

В пазвите на Източните Родопи, недалече от град Кърджали, в местността Перперек са открити руините на цял тракийски град. Името Хипарпериакон е известно от средновековни текстове като означение на епископията и на крепостта, която се намира на най-високата тераса на възвишението. От нея е запазена висока осмостенна кула, която се извисява величествено над цялата околност. Но онова, което със своето отминало великопие вълнува въображението ни по неповторим начин, е връзаният в скалния масив Г-образен дворец, дълъг 80 и широк 30 метра. Той представлява сложен архитектурен комплекс от стълбища, кори-

гори и зали. В средата се намира тронната зала с останки от каменен трон вляво от входа. В източната и западната част на двора има две правоъгълни помещения, разделени на по десет клетки, които всъщност са саркофази. До тях има малък храм със запазен и досега постамент за олтара. Без съмнение това е поменален комплекс от мавзолеи, посветен на култа към мъртвите царе и жреци.

Ако се съди по леглата, направени от дебели греди върху равно изсечените отвесни скатове на скалата, дворецът се е издигал поне на три етажа. Не са открити дялани каменни блокове, което показва, че останалите части от постройката са били гървени. До този дворец, върху най-високата тераса на хълма, е започнато проучването на друга подобна сграда, чието предназначение ще стане ясно след пълното ѝ проучване. Внушителните размери на двореца в Перперек и особеното му устройство, което говори за религиозни функции, е накарало изследователите да мислят, че това е прорицалището (храм за предсказания на бъдещето) и прочутото светилище на гревногръцкия бог Дионис, което се търси на различни места в Родопите.

Дворецът в Перперек е открит от проф. Стамен Михалов и Иван Балкански, които са направили и първите разкопки. През последното десетилетие на миналия век проучването му продължава проф. Николай Овчаров, който установява, че по полегатите склонове на хълма също има врязани в скалата, макар и по-малки постройки. Това го кара да изгради тезата, че тук, към светилището на бога Дионис, през IX–VIII в. пр. Хр. е възникнал тракийски град. На самия връх има останки от римска и средновековна крепост. Паметникът е достъпен чрез провинциалната пътна мрежа до подножието, където се изгражда съвременна база. Към артефактите води пешеходна пътека, по която придвижването е бавно и трудно. Предстоящо е изграждането на модерна туристическа инфраструктура, включително механизирани достъп до върха.

Казанлъшката гробница

Прочутата гробница при Казанлък е била изградена в края на IV или началото на III в пр. Хр. Тя е представлявала Вечно обиталище на неизвестен тракийски цар и неговата съпруга, изградено от камък и след това покрито със земен насип с конусовидна форма. Състои се от три помещения – каменно открито преддверие, коридор с триъгълен свод, правоъгълно преддверие и кошеровидна куполна погребална камера, изградена от тухли. Общата дължина на тухления корпус е 5,80 м.

Казанлъшката гробница била ограбена в Древността и затова по пода на помещенията са намерени само отделни и не особено значими предмети. Но със своите великолепно, добре запазени стенописи самата гробница представлява паметник с несравнима стойност.

В преддверието са изобразени бойни сцени на конница и пехота, от които разбираме какво е било облеклото на траките и как са били въоръжени.

В основната фигурална композиция в куполното помещение е развита темата „угощение“. Сцената е разгъната около съпружеска двойка, погребана в гробницата. Покойният знатен тракиец, облечен с разкошни одежди и увенчан със златен венец, седи тържествено на стол без облегало пред четвъртита маса, отрупана с плодове. В едната си ръка той държи чаша, а с другата поема леко десницата на съпругата си, която седи на пишно изработен стол с високо облегало. Отдясно на тракиеца пристъпва млада жена с поднос плодове в ръцете, следвана от роб виночерпец и две робини, които надуват медни тромпети, а зад тях – два богато оседлани коня, малък роб коняр и телохранителят на покойния. От другата страна към съпругата приближават бавно две робини, поднасящи кутия и сандъче с накити и син воал; зад тях е спряла квадрига, чиито коне се опитва да усмири кочияш. Тържествената сцена представя едновременно сватбено и погребално угощение, съпроводени от военни игри и надбягвания с колесници.

Казанлъшката гробница е открита на 19 април 1944 г. случайно при прокопаване в могилата на галерия за противосамолет-

но скривалище. Това извършили войници от противовъздушната отбрана. Когато започнали да копаят галерията, те попаднали на грубо иззидана стеничка. Любопитството ги накарало да я разбият, след което влезли в тесен коридор, а оттам в кръгло засводено помещение, в което оскъдната светлина отвън разкрила пред очите им един бляскав и непознат свят. Веднага след това е било извършено системно научно разкопаване на могилата, премахване на могилния насип, а стенописите са били консервирани и на места укрепени.

Гробницата при Казанлък е единственият образец на живописа от епохата на елинизма по нашите земи. На неповторимите ѝ фрески, свидетелство за високите достижения на тракийската художествена култура, са посветени многобройни изследвания, публикувани в красиви издания, някои от които са на чужди езици и се разпространяват из цял свят. Обявена е за паметник на културата със световно значение под закрилата на ЮНЕСКО. Има изградена инфраструктура и перфектно копие в мащаб 1:1 за масовия туризъм.

Гробницата при Свещари

Край село Свещари, близо до Исперих, Разградско, се намира тракийски култов комплекс от погребални могили и скални светилища. В една от могилите е разположена просторна гробница, градена от дялани камъни, която е ярко свидетелство за историята и духовното развитие на траките. Тя се състои от три помещения – преддверие, централна и странична камера. В централната камера са разположени две каменни легла, малко и голямо, като пред голямото е била моделирана фасада на храм. Северната и източната страна на помещението са оформени като колонада, но вместо на колони корнизът е положен върху женски фигури с вдигнати нагоре ръце, наречени на гръцки кариатиди. Скулптурните изображения са били живописвани, но за съжаление цветовете са госта повредени. Оцветени са и пластичните каменни украси – корнизи и бордюри. Високо над каменните легла има недовършена стенопис, на която е представен обредът на обожествяване на

Владетеля покойник. По време на ритуала той получава златен венец от ръцете на богиня, облечена с дълга одежда.

В насипа на могилата са проучени останки от жертвени ями и огнища, които свидетелстват, че при насипването са извършвани сложни погребални обреди.

В гробницата при Свещари е погребан владетел със съпругата му, управлявал царството на тракийското племе гети през втората половина от III в. пр. Хр. Всички скъпоценни вещи, съпровождащи покойниците в отвъдния свят, са били разграбени още в Древността, а фасадата на храма пред голямото легло е била разбита. Останали са няколко малки гръцки съда, железен жезъл, мъниста и части от столче.

Така наречената Гинина могила е проучена при реновни археологически разкопки през 1982 г., проведени от доц. Мария Чичикова и г-р Тотю Иванов. При подготовителните работи входът на гробницата е открит с геофизични уреди. Консервирана от Института за паметниците на културата, тя има изградена модерна инфраструктура и е достъпна за посещение по всяко време на годината. Обявена е от ЮНЕСКО за паметник със световно значение.

Гробницата в Жаба могила

Околностите на Стрелча, Пловдивско, са известни с няколко тракийски могилни некропола. В землището на града през 70-те години на миналия век е разкопана най-голямата от тях, наричана Жаба могила, висока близо 20 м. По време на нейното проучване е открита куполна гробница с правоъгълно преддверие и монументален вход от обработен камък. Гробницата е била ограбена още в Древността. Очевидно иманярите са проникнали през купола, тъй като входът е останал непокътнат. Пред него са разкопани останките от двусосна колесница с два впрегнати в нея коня и трети кон пред тях. От сбруята на конете са запазени 50 сребърни апликации. Тази „схема“ на подреждане повтаря изображението на плочата от Шапльдере, където погребалната процесия се състои от двусоса кола с два коня, пътник, колар и конник пред тях.

От другата страна на могилния насип е открито светилище с три помещения, разположени Г-образно, с каменна фасада на Входа. Тя е била украсена с орнаменти, а над самата Врата симетрично са били разположени два релефни лъва с обърнати назад глави. Цялата каменна украса, включително лъвовете, е била оцветена със земни багрила.

Археологът Георги Китов, който открива паметника, свързва гробницата и светилището в един култов комплекс, представляващ мавзолей на мъртвия владетел. Според него поклонниците са имали достъп както до гробницата, така и до светилището, но светилището е било изградено по-късно. Целият комплекс датира от V в. пр. Хр.

Жаба могила е разкопана през 1975–1977 г. Тя има голямо значение не само за проучването на тракийската гробнична архитектура и каменна пластика. За пръв път по откритите в нея съоръжения е установено устройването на гробница като мавзолей в комплекс с отделен храм, а това изцяло променя представите на учените за тракийските погребални обреди. Има инфраструктура и е достъпна за посещение.

Гробницата при Александрово

Открита е в самия край на XX в. близо до село Александрово, Хасковско. Изградена от прецизно издялани каменни блокове, тя има монументален вход с дълъг громос и характерна кръгла конструкция с купол. Най-вероятно е била ограбена още в Древността, тъй като в нея не са намерени никакви ценни вещи, които съпровождат покойника в отвъдния свят.

Гробницата е забележителна преди всичко със стенописите по стените на гробната камера, където сред обичайните за IV в. пр. Хр. геометрични и растителни орнаменти е разгърната добре позната композиция, представяща лов на глизани. В сравнение с фреските в Казанлъшката гробница живописното изпълнение тук е далеч по-примитивно, но затова пък изображението е изключително по своя сюжет. Конници и пешаци, въоръжени и придружени от кучета, преследват огромен глизан. Особено впечатление

прави масивната фигура на мъж, вдигнал с две ръце голяма брагва с две остриета. Той е изобразен в профил като останалите герои в сцената, но за разлика от тях е съвсем гол. Това показва, че ловната сцена има обреден характер и е свързана с някакъв тракийски култ. Подобно заключение потвърждава и формата на брагвата в ръцете на голия ловец – това е познатият от ранната елинистична култура „лабрис“, който в средиземноморския свят представлява най-ранният символ на властта. Стенописите от гробницата при Александрово са ценни не само със своето духовно съдържание, но и със сведенията, които ни дават за облеклото на траките, за въоръжението им, за сбруята на техните коне и т.н.

Гробницата при Александрово е проучена през 2000–2001 г. от доц. Георги Китов, който я датира в самото начало на IV в., а това означава, че засега това е най-ранната тракийска гробница със стенописи. Най-вероятно в нея е бил погребан някой от местните царе, а свещената ловна сцена в гробната камера е била посветена на неговия култ. Има изградена инфраструктура, но е в процес на консервация, която се провежда много бавно. Заради режима на опазване, преди завършването на консервацията, е достъпна за посещение по изключение.

Долината на царете

Това е Казанлъшката котловина, известна предимно с мекия си здравословен климат. Тук е открит цял комплекс от гробни и поменални съоръжения на гревните траки, повечето от които се намират на север от тракийския град Севтополис. Значителна част от могилите са проучени чрез разкопки, а други са разрушени от иманяри. Има и непроучени могили, за които не се знае какво представляват. Без съмнение обаче богатите и пищно устроени могили са принадлежали на местните тракийски владетели, от които най-известен на историята е Севт III.

Много от тракийските могили се оказват монументални гробници, някои от които са украсени с каменна пластика и стенописи.

В някои случаи гробовете са частично запазени, каквато е гробницата в могилата Оструша. Тя се разпростира върху 100 кв. м площ и се състои от 6 помещения. В камерата са открити скелет на кон, сребърна сбруя, върхове на копия, фрагменти от съдове. Единични са непокътнатите гробници като тази в Малката могила, където са намерени скелет на знатен мъж и неговите инсигнии – свещени символи на властта, два жезъла от кост с формата на лабрис (двойна брадва) и масивен златен пръстен. Освен тях в гроба са намерени многобройни накити, тоалетни принадлежности, съдове.

Първа в Долината на царете е проучена куполната гробница при Казанлък. Тя е скромна по размери и има съвсем опростен план, но онова, което я отличава от останалите гробници, са нейните прекрасни стенописи, покриващи вътрешните стени на коридорите и куполното помещение. Тази изумителна по своята оригиналност декорация несъмнено е творение на първокласен художник от епохата на ранния елинизъм, който е следвал най-хубавите традиции на древногръцката живопис от IV в. пр. Хр.

Монументалните гробници с разнообразна архитектура и декорация са били предназначени не само за последни обиталища на тракийските царе. Някои от тях са представлявали мавзолеи, т.е. храмове на култа към мъртвия властел. Гробницата в Сашова могила например е била издигната през III в. пр. Хр. и близо цял век е съществувала като храм, след което е била покрита със землен насип.

Докоро в Долината на царете бяха проучени едва петнадесетина могили гробници, от които най-прочута е Казанлъшката. През последното десетилетие на века обаче броят им нараства на няколко десетки, тъй като в тях все по-често започват да проникват иманяри. Тогава археолозите са принудени бързо да проучват застрашените паметници, макар че това не осигурява по-нататъшното им съхранение, за което са необходими много средства. Всички гробници, с изключение на Казанлъшката, са разкопани от доц. г-р Георги Китов. Част от тях имат незавършена, други изобщо нямат инфраструктура, едни са подлагани на консервация, но също незавършена. Възможностите за културен

туризъм са големи, но преди изграждането на инфраструктура и завършване на консервацията те не могат да се реализират.

Туристическа дестинация на недвижими антични паметници в българските земи

Особеното на този раздел е в това, че между тракийските паметници и паметниците на античната култура няма хронологическа разлика по смисъла на хронологията на европейската история. Тракийската култура в Югоизточна Европа е част от културата на античния свят и се вписва в неговата периодизация. В България обособяването на историята на тракийската култура е свързано с необходимостта да се акцентира на нейната самостоятелна характеристика, за което има сериозни основания. Археологическата култура на България е най-плътно наситена от антични паметници. Това създава възможност проектите, свързани с културния туризъм, да обособяват цели структури много по-често, отколкото отделни паметници. Обикновено дестинацията касае резервати, и то в съвременни градски агломерации, които са свързани с регионални и общински музеи. Така туристическата дестинация минава през музея, което е най-благоприятно за нейното развитие. Освен това туристическата дестинация на античните паметници в структурата на съвременния град е благоприятствана от неговата инфраструктура, лоша е само там, където републиканската и общинска администрация е изключила свършено културното наследство от своята дейност. По-голям е проблемът с античните градове във от съвременните агломерации, които са обект и на най-активна иманярска дейност. Те предлагат възможности за създаване на паркови зони, но пък в малко случаи имат изградена дори частично инфраструктура.

Античният град Огесос

Останките на големия крайбрежен град се намират под улиците и сградите на съвременна Варна. През VI в. пр. Хр. изселници от град Милет в Мала Азия се установили на територията

на тракийското племе кробизи и там въздигнали свой град. При разкопките са открити мраморни украси от най-ранната сграда в Огесос – храма на Аполон, който бил върховно божество на града. Храмът бил толкова прочут, че се споменава в летописите на гревните писатели. През IV в. пр. Хр. Огесос бил включен в границите на империята на Александър Македонски, но през III в. неговите жители успели да извоюват своята независимост. Благодарение на процъфтяващата търговия гражданите на Огесос забогатели, за което свидетелстват останките от красиви и скъпи вносни стоки, златни монети статери, сечени в собствена монетарница. През I в. градът е завладян от римляните. От периода на римското господство са останали развалините на огромните обществени бани, които и сега могат да се видят близо до градския център на Варна. По време на римското владичество Огесос бил един от най-значителните градове по бреговете на Черно море с високоразвита култура и цветущо изкуство. Градът запазил значението си и през първите години от разцвета на Византийската империя – от IV до VI в., когато се превърнал в голям християнски и епископален център. В края на VI и началото на VII в. градът бил подложен на нашествията на авари и славяни, в резултат на които бил напълно опустошен. Върху руините на Огесос от незначително българско селище през VIII в. израснала средновековна Варна.

Началото на археологическите проучвания на Огесос е поставено със създаването на Варненското археологическо дружество, основано на 12 декември 1901 г. През 1906 г. в Девическата гимназия е открита музейна сбирка, по-късно прераснала в музей, който днес заема цялата сграда. В музея се пазят откритите при разкопки и строителни работи безценни съкровища, единствени свидетели на хилядолетната история на града. Повечето от недвижимите паметници в града са надлежно консервирани и имат инфраструктура, някои от тях се обслужват с екскурзовогу.

Месамбрия Понтика

Месамбрия е един от най-гравните градове в България, основан от преселници от дорийските градове Бизантион и Халкедон през V в. пр. Хр. В продължение на близо 2500 години той играе важна роля в историята на западния черноморски бряг. Близостта на медни находища и производството на жито създали благоприятни условия за развитието на града като голям занаятчийски и търговски център.

Според някои езиковеди Месамбрия на тракийски език означава „градът на Мелса“, а Понтика идва от гръцкото Понтос Евскинос – Черно море, т.е. градът на Мелса на Черно море. Останките на Месамбрия (през Средновековието градът е преименуван на Месемврия) се намират на живописен полуостров от северната страна на Бургаския залив, под съвременния град Несебър. Руините на крепостни стени, жилища, езически храмове, църкви и гробове се извисяват над красивите двуетажни къщи с еркери, надвиснали над калдъръмените улички в „стария град“. Откриването на Месамбрия продължава повече от век, тъй като археологическите разкопки в града непрекъснато предоставят нови сведения за неговата история.

Значителна част от останките на строените и преустройвани векове наред крепостни стени на Месамбрия остава скрита за погледа, тъй като се намира под водата. С времето нивото на морето се е повишавало, в резултат на което полуостровът е загубил голяма част от територията си. Днес най-добре може да се види главната порта с две големи кули вляво от съвременния вход на полуострова. През елинистическата и римската епоха в града е имало храмове на Зевс, Аполон, Асклепий, Хеката, Изида и Серапис, Дионис и други божества, а през Средновековието на тяхно място били построени многобройни църкви, посветени на света Богородица, светите Апостоли, Христос Пантократор, света София и свети Стефан Акрополит. При проучванията са открити и останки от бани, от жилища на заможните граждани, огромен резервоар за питейна вода.

През 812 г. Месемврия била превзета от Крум с помощта на обсадни машини, построени от военен инженер, който бил покръстен арабин. Според надпис от 860 г. градът е бил завладян от византийците, а по времето на цар Симеон бил отново включен в пределите на българската държава. През периода на Второто българско царство Месемврия неколккратно минавала ту към Византия, ту към България, а в края на XIV в. била превзета от османските турци. Днес Старият Несебър представлява археологически и архитектурен резерват, включен в списъка на ЮНЕСКО като паметник със световно значение. През втората половина на XX в. градът е проучен от проф. Иван Венедиков и доц. Люба Огненова. Паметниците са достъпни чрез градската инфраструктура в съчетание с тези от XIX и XX в. Заедно с музея те представляват туристическа дестинация на високо равнище.

Филипополис

Някога, в най-горещи времена, на място на днешния град Пловдив възникнало поселение, което просъществувало дълго. През ранножелязната епоха тук се намирало едно от големите тракийски селища на огрисите, наричано Пулпугева.

През 342 г. пр. Хр. то било превзето от Филип II Македонски, който въздигнал град и го нарекъл на свое име, Филипополис. През 46 г. сл. Хр. градът на Филип бил покорен от римляните, които го укрепили и го превърнали в едно от главните икономически и културни средища в тракийските земи. В средата на III в. готите превзели Филипополис и го изпепелили до основи, но през IV в. бил изцяло възстановен. За първи път градът бил временно присъединен към територията на българската държава от хан Крум, а по време на Първото и Второто българско царство неколккратно минавал във владение на византийците.

В съвременния град Пловдив са проучени останки от главния площад, наричан форум, части от жилищни сгради, амфитеатърът, баните, наричани терми, три раннохристиянски базилики, едната от които е епископска катедрала. Открити са и останките на една от най-ранните синагоги (еврейски храмове) в Тракия, строе-

на през III в. От нея са запазени мозайки на молитвената зала с еврейските символи – седмосвещник и лубарб, заедно с имената на дарителите, построили храма.

Паметниците на Филипополис са открити още по времето на османското владичество, когато западноевропейски пътешественици и дипломати в Османската империя насочват вниманието към старините на града. Проучванията започват веднага след Съединението на Княжество България с Източна Румелия, най-вече при строежа на нови сгради, когато строителите попадат на гревни руини. Тогава е основан и Археологическият музей в Пловдив, за да бъдат съхранени ценните находки. Днес на различни места в съвременния град могат да се видят останки от антични и средновековни сгради. Най-добре консервираният и реставриран паметник на архитектурата е амфитеатърът.

Античната Сердика и средновековният Средец

Древният град, чиито останки днес лежат под сградите на съвременната българска столица, бил наречен от римляните Сердика, или Град на сердите, по името на тракийското племе серди, които населявали това място през V в. пр. Хр. Той бил основан като римски лагер от пълководеца Марк Лициний Крас, покорил тези земи през I в. По времето на император Улпий Траян Сердика се превърнала във важен административен център със самостоятелно вътрешно управление и в негова чест била наречена Улпия Сердика. През II в. градът бил опасан от крепостна стена с отбранителни кули, за което свидетелстват два каменни надписа, а от III в. станал главно средище на провинция Вътрешна Дакия. Най-голям разцвет Сердика достигнала при управлението на император Константин Велики (306–337 г.), който обичал да казва: „Сердика е моят Рим.“ През този период градът процъфтявал и съперничел на много прочути гревни градове. В началото на IX в. бил превзет от хан Крум и включен в пределите на българската държава със славянското име Средец. През Средновековието Средец представлявал здраво укрепен административен и стратегически център.

От архитектурните паметници на древния град до нас са достигнали църквите „Св. Георги“, строена през IV в., и „Св. София“, строена през V или VI в. Археологическите разкопки на Сердика-Средец започват през втората половина на XX в. При строежа на големите сгради в центъра на столицата са открити и разкопани голяма обществена сграда източно от църквата „Св. Георги“, обществени сгради, чиито останки са под бившия Партиен дом, Източната порта в подлеза до сградата на Президентството, Западната порта между улиците „Ломска“ и „Княз Борис I“, и Северната порта пред днешните хали. Разкопани са и многобройни гробници в и около църквата „Св. София“, на изток от която е разположен некрополът (градът на мъртвите) на Сердика. В кварталите „Орландовци“, „Филиповци“, „Обеля“, „Стефан Караджа“ и при Медицинска академия са проучени римски робовладелски имения. В квартал „Бояна“, близо до прочутата Боянска църква, се намира дворецът на севастократор Калоян, управител на града при управлението цар Константин Асен (1257–1277 г.), който все още не е проучен.

Археологическото наследство в центъра на българската столица се охранява в границите на националния резерват „Сердика-Средец“ и две защитени зони. Запазените сгради на църквите „Св. Георги“ и „Св. София“ са консервирани и реставрирани. Църквата „Св. София“ е действаща катедрала на Софийската митрополия. Останките от Източната порта са също консервирани и представени по много подходящ начин в подлеза до Президентството. В приземието на бившия магазин „София“ са запазени основите на фронтална кула, а на изток, по улица „Екзарх Йосиф“, се намират останките на ъглова кула на крепостната стена. Запазването и представянето на древните паметници е преди всичко свидетелство за духовното развитие на един народ. Внушителните старини на територията на София подхранват историческата памет на българите, вдъхват самочувствие и впечатляват гостите на столицата.

Градът под улиците на Сангански

Кой е тайнственият град, чиито внушителни базилики и пъстроцветни мозайки са пренесли през вековете отпечатъка на мащабно строителство и деликатен естетически вкус? Изследователите и досега не могат да решат дали това е бил Александрополис или пък Партикополис – имена на големи късноримски и ранновизантийски центрове, известни от писмените извори.

По време на продължителни археологически проучвания на територията на Сангански са доловени очертанията на града и са разкрити много сгради. Сред тях най-представителен е така нареченият „епископски комплекс“, в центъра на който някога се издигала голяма катедрална църква – базилика, с три кораба, разделени от колонади. Великолепни паметници на тогавашното декоративно изкуство са намерените подови мозайки, покривали обширна площ в една от четирите раннохристиянски базилики, използвана от IV до VI в. Те представляват многоцветни пана с изображения на птици и риби, заобиколени с геометрични орнаменти. В преддверието на църквата е открит и надпис, който съобщава, че разкошната постройка е била издигната от епископ Йоан. Сега върху руините на тази сграда се намира археологическият музей на град Сангански и в него всеки може да види мозайките така, както някога са били разположени. При разкопките са открити и останки от различни художествено изработени предмети – част от статуя на римски император, бронзово римско копие на гръцка статуя на богинята Афродита („срамежливата“ Венера), бронзова лампа, върху която е изобразен ранен бастиирий (борец с животни) с копие в ръка.

На около 300 м от крепостните стени на античния град са открити следи от светилище на тракийския конник Херос, чието местно прозвище било „Саленски бог“.

Античният град в Сангански е открит през втората половина на миналия век. Разкопките започват през 1960 г. и продължават близо тридесет години под ръководството на проф. Александра Милчева. От 1973 г. неговите останки са обявени с държавно

постановление за резерват, а най-значителната част от архитектурните паметници е консервирана и отчасти реставрирана.

Марцианопол

Северозападно от Варна, край изворите на река Девня, се намират руините на гревен град.

Според легендата, записана от готския историк Йорганес, градът е основан от император Марк Улпиу Траян. Веднъж неговата сестра Марциана поискала да гребне вода от река Потамос със златен съд, но без да иска го изпуснала. Съдът мигом потънал, ала скоро след това изплувал отново на повърхността. Това било истинско знамение и императорът решил да построи тук град, който нарекъл Марциана.

Градът възникнал през 106 г. и достигнал голям разцвет, за което свидетелстват сечените в него монети, а съдбата му била изпълнена с драматизъм. Попаднал под ударите на готските нашествия през III в., Марцианопол бил опожарен и разграбен, а по-късно бил възстановен. През V в. обаче бил отново превзет и разрушен, този път от хуните. През 614–615 г. градът бил напълно изоставен поради постоянните нашествия на славяните. В края на VII в. в развалините му основали селище прабългарите.

По време на археологическите разкопки тук са открити жилищни и култови постройки, два слънчеви часовника, които не само измервали времето, но посочвали зимното и лятно слънцестоене и равноденствието. Безценна находка представлява едно от най-големите монетни съкровища в света – 100 000 сребърни генария, укрити в два огромни керамични съда, наричани голиуми, в които обикновено се съхранявало зърно.

Марцианополис е открит още в началото на XX в., когато тук започва да работи екип учени от Виенския университет начело с проф. Хайнрих Хартл. По-късно част от сградите проучва Карел Шкорпил. През втората половина на века разкопки провеждат редица български археолози. Налага се да бъде основан музей, в който да се съхраняват събраните от проучванията паметници.

Никополис аг Иструм

Град на победата при Истър (Дунав) се наричал в Древността градът, чиито останки се намират при с. Никюп, Великотърновско. Той е бил основан между 106 и 110 г. от римския император Траян в чест на победата му над гаките. Отначало градът принадлежал към провинция Тракия, но през 193 г. император Септимий Север го присъединил към провинция Долна Мизия.

В резултат на археологическите проучвания е установено, че подобно на всеки цялостно планиран римски град, Никополис аг Иструм е имал четириъгълна форма с четири порти, ориентирани по посоките на света. Правите улици разделяли града на квартали, наричани тогава инсули. В общия план на града се отделят съвсем ясно две части. Форумът представлявал обширен площад, заобиколен от три страни с колонада. На изток от него се издигали забележителни по своята архитектура сгради. Наблизо вероятно е имало малък храм, чиито фронтон, украсен с щит и две копия, и досега стои на мястото си. За богатата архитектурна украса на обществените сгради може да се съди както от безбройните декоративни фрагменти, разпръснати сред развалините, така и от изображенията на постройките върху монети на града. Никополис аг Иструм бил добре водоснабден чрез подземен водопровод, който пресичал дори река Росица върху надмостова конструкция.

Градът устоял на всички варварски нашествия, под чиито удари рухнали много други градове между Дунав и Стара планина. В началото на VII в. обаче бил разрушен от аварите и славяните. През IX в. върху развалините му възникнало средновековно селище, което просъществувало почти до края на XII в.

Археологията открива този внушителен паметник сравнително рано. Още през 1871 г. австрийският пътешественик, географ, археолог Феликс Каниц посещава руините и отбелязва, че това вероятно е познатият от писмените извори Никопис аг Иструм. Първите разкопки прави френският археолог Жьорж Съор през 1900 г. След 1945 г. проучванията ръководи проф. Теофил Иванов, а от 1985 г. те се провеждат от българо-английска експедиция на Археологическия институт при БАН, музея във Велико

Търново и университета в Нотингам под ръководството на доц. Людмила Слокоска, доц. Венцеслав Динчев и проф. Ендрю Поутър. На Никополис ад Иструм е посветена голяма гвумтомна монография на английски език.

Улпия Ескус

Ескус е бил един от най-красивите градове по дунавския бряг в римската провинция Мизия. Неговите древни постройки смайват със своята грандиозност, а разхвърляните сред развалините архитектурни фрагменти – архитрави, конзоли и капители – са свидетелство за разточителната пищност в украсата на самите постройки.

Градът се намира северозападно от с. Гиген, Плевенско, на около 5 км от устието на река Искър. В началото на I в. на това място е бил установен лагерът на VI Скитски и V Македонски легион. Около него възникнало селище, наречено от римския географ Клавдий Птолемей „Ескус на трибалите“, което ни дава основание да смятаме, че в него са живели предимно траки.

Според римския рег Ескус станал град след втората дакийска война през 106 г. По времето на император Константин Велики тук бил построен мост през Дунава, открит на 5 юли 328 г. През V в. градът пострадал вероятно от готските нашествия, когато била срината голяма част от крепостните стени. Император Юстиниан I (527–565 г.) възстановил укрепителните съоръжения, но не за дълго, тъй като в края на VI в. авари и славяни превзели града и напълно го унищожили.

След археологическите разкопки е установено, че градът заема 380 декара площ, защитена от построената през II в. крепостна стена. В средата е разположен форумът, ограден от три страни с величествена коринтска колонада. От север се издигал голям храм на Юпитер, а на югоизток – на Фортуна, за който се знае, че е построен от император Комод след 184 г. На север от форума е имало базилика – постройка, разделена надлъжно чрез колони на няколко части, наречени кораби; южно от главната улица са открити останките от друга обществена сграда, покрита с

многоцветна погова мозайка, изобразяваща сцена от комедията „Ахейци“ на атинския драматург Менандър.

Улия Ескус става известен още през XVII в., когато е посетен от италианския инженер и пътешественик граф Луиджи Марсили. Първите разкопки тук провежда през 1905 г. чешкият историк и археолог Вацлав Добруски. Най-мощабни проучвания се провеждат през втората половина на XX в. от доц. Гергана Кабакчиева, когато територията на Улия Ескус е обявена за резерват и е построен музей.

Нове

На брега на Дунава, недалеч от съвременния град Свищов, се намират останките на римски военен лагер, наречен Нове. Лагерът бил основан през 45 г. по заповед на император Клавдий и построен от воините на VIII Августов легион. През 69 г. в него бил разположен I Италийски легион, който участвал във войната срещу даките. Има сведения, че по онова време лагерът е бил посетен от император Траян.

Лагерът имал правоъгълна форма с квадратни кули и порти, отначало издигнати от гърво върху землени насипи. Половин век по-късно гървено-землената крепост била заменена от каменна, която ограждала пространство от 170 декара с четири порти, ориентирани по посоките на света. Към края на III в. крепостта била разширена на изток, защото населението в лагера непрекъснато нараствало.

Проучена е значителна част от града с различни сгради, най-представителната от които наричали *принципии* – щаб на легиона, която се намирала в центъра на укрепената площ. Всъщност това е комплекс от военен плацдарм, заобиколен с колонада, в който се влиза през параден вход, административни помещения и представителна сграда – базилика. Известни са останките от огромна военна болница, от жилища, обширна раннохристиянска епископална резиденция, построена в средата на V в., състояща се от епископски дворец, базилика с кръщелня и баня. Разкопани са градските бани, които в Римската империя служели не само за

къпане, а като едно от местата за развлечения, срещи и водене на преговори. Извън стените на града е проучена римска вила, строена през II в.

Нове просъществувал повече от пет века, но след 602 г. бил превзет и разрушен от авари и славяни. През Ранното средновековие в неговите развалини възникнало малко българско селище.

За пръв път лагерът Нове е споменат от римския географ Клавдий Птолемей в негово съчинение от 170–178 г. През XIX в. първи се озовава сред развалините на лагера Феликс Каниц, а в началото на XX в. останките му изследва Карел Шкорпил, който първи съобщава за тях на научната общност. От 1960 г. българо-полска експедиция, ръководена от акад. Димитър Димитров и акад. Казимир Маевски, започва да проучва града. По-късно експедицията се ръководи от проф. Александра Милчева, а след това от доц. Евгения Генчева. Територията на града е резерват с изградена инфраструктура и археологическа база. Част от паметниците са консервирани, реставрирани и представляват туристическа дестинация.

Вила „Армира“

Сред паметниците от времето на римското владичество са градските и извънградските къщи на заможните римляни, наречени вила урбана и вила рустика.

Извънградските вили по онова време представлявали центрове на земевладелски имения. Такъв тип жилище е вила „Армира“, открита през втората половина на XX в. от доц. Янка Младенова близо до днешния Ивайловград. Тя се разпростира върху близо 1000 кв. м площ. Постройките образуват четириъгълник, които огражда вътрешен двор. Вилата е била разкошно украсена с каменна пластика от резбовани облицовки и статуи на римските богове. Особено живописни са били поделите мозайки със сцени, изработени в римската художествена традиция. Върху една от мозайките е представен собственикът на вилата и двете му деца, а върху друга са изобразени старогръцките митове за Артемида и Актеон и Дионис и Ариадна.

Построена през I в., Вила „Армира“ била преустройвана няколко пъти с цел да бъде превърната в удобно и красиво обиталище на своя собственик. Изглежда, той е владеел околните земи и е снабдявал с различни стоки близкия голям град Агрианопол (днешен Одрин). Това продължило до втората половина на IV в., когато нашествието на готите стигнало до Агрианопол и в битка пред крепостните му стени загинал самият император Валент. Готите опустошили околностите на града и опожарили всички имения. Под пепелищата останала и вила „Армира“.

До 1989 г. вила „Армира“ бе надлежно консервирана и експонирана, при това с музейна експозиция. През 90-те години преживя големи перипетии, но в последно време по проект на програма за трансгранично сътрудничество върви модерна реставрация.

Туристическа дестинация на средновековните паметници в българските земи

Главната историческа особеност на паметниците на Средновековието изобщо е тяхната непосредствена връзка с културата на Възраждането, следователно с идентичността на съвременните нации. Главната тяхна особеност като дестинация за културен туризъм е слабата наситеност на единица площ, сравнително нисък коефициент на монументалност и голямото разнообразие на форми. Експозиционната стойност в сравнение с паметниците на античната култура в българските земи е несравнимо по-малка, от което следва, че PR-ът на средновековните паметници трябва да има твърде активен характер. Основната част от паметниците е обособена в трите резервата – останките от старите български столици: Плиска, Преслав и Велико Търново. Много средновековни паметници са разположени в археологическите резервати на античните градове. Отделни паметници, предимно християнски храмове, се намират в или вън от съвременните селищни агломерации, някои са в манастири. Едни от тях са действащи, предимно манастирските, което ги поставя в особено положение, понеже по смисъла на идентификацията ста-

ва съмнително дали са археологически паметници. Туристическа дестинация представляват и средновековните градове и отгелни крепости, значителна част от които наследяват античните и така техният PR ще е общ.

Трите национални археологически резервата се намират в различна природна и инфраструктурна среда и изискват различни условия за функциониране като туристически дестинации. В общи черти те имат изградена инфраструктура и подробни устройствени планове, които в различна степен имат нужда от усъвършенстване и модернизирание. Проблемът е, че остава неясен статутът на тези резервати – по различни проблеми те са подчиняват на различни институции: община, регионален музей, МК, НИПК, НАИМ. В този смисъл е необходима реорганизация, която да постигне ясен еднозначен статут.

Археологическите паметници на Средновековието имат изключително значение в съвременния свят, особено по отношение идентичността на България в рамките на ЕС. В този смисъл идентификацията на самите паметници, а най-вече тяхната социализация трябва да имат предвид подчертания интерес на българските граждани към археологията на Средните Векове. Този интерес трябва да премине и към онези граждани на ЕС, които идват у нас с различна мотивация...

Магара

Върху отвесната плоскост на високите 100 м скали, извисяващи се над село Магара, Шуменско, е изсечен монументален релеф с четири фигури, известен като Магарският конник – най-забележителното творение на старобългарската скулптура.

На релефа е представен конник в ход надясно, забил копие в повален лъв, а зад него тича куче с изплезен език. Времето не е пожалило уникалния паметник и подробностите трудно се долавят. И все пак ясно се вижда, че ездачът има дълга коса, обут е в широки панталони, на гърба си носи вероятно колчан със стрели, а кракът му е пъхнат в стреме. От двете страни на коня и под него има надписи на гръцки език, издълбани в различно време,

които представят каменен летопис на събития от българската история през VIII в. Първият е свързан с отношенията между хан Тервел и император Юстиниан II Ринтомет, вторият разказва за деяния на хан Кормисош (или Крум) и третият за сключен от хан Омуртаг мир с неизвестен владетел.

Кой е конникът от Магара и кога е създаден той? Проучването на релефа и на надписите върху него има дълга история не само по време, но и поради различните и често противоречиви мнения по този въпрос. Някои изследователи смятат, че конникът е изображение на тракийското божество Херос, други са на мнение, че е това е самият персийския цар Дарий, трети са убедени, че върху скалата е увековечен някой от българските ханове – Аспарух, Тервел, Крум или Омуртаг. Съществуват и предположения, според които релефът изобразява небесния бог Тангра или пък митичния герой конник на степните народи. Безспорна истина обаче остава, че Магарският конник е изсечен след VII в. и че представлява представителен паметник на българското ханство.

Освен скалния релеф в Магара се намират две български езически светилища и голяма кула-водохранилище. От времето на Второто българско царство са останали скални скитове-кулии на монаси-отшелници. Паметниците са разположени в природен резерват с изключителна красота и представляват парк с прокарани алеи, които отвеждат към отделните паметници. Изградена е инфраструктура с електрическо захранване, вода и заведения за обществено хранене.

Магарският конник е открит през 1872 г. от Феликс Каниц. Регионални изследователи изказват мнения за него, но те се основават само на повърхностни впечатления отдалеч. Истинското проучване започва доста късно – през 1897 г., когато е издигнато първото скеле, от което става възможно непосредствено наблюдение на паметника. В началото на 90-те години на миналия век е издигнато поредното скеле, за да бъдат изследвани измененията на скалата под въздействието природните условия. Релефът е обявен за паметник на културата със световно значение под закрилата на ЮНЕСКО. Като туристическа дестинация се нуждае само от модернизирани.

Плиска

Първата столица на българите по Долния Дунав се намира в обширна равнина, заобиколена от плата, недалече от скалния венец с Магарския конник.

Крепостта Плиска, т.е. на лагера, каквато всъщност е била тя при създаването си, представлявала земен насип с ров отпред и лека ограда от набити в земята колове, наречена палисада. В средата на земената крепост се намирал ханският дворец. От най-ранния период постройките в Плиска били с тухлени стени, издигнати върху каменни основи, и с дървени чаргаци. В началото на IX в. била издигната каменна крепост, или Вътрешен град, на 440 декара площ. Основите на тази грамадна постройка, известна като Крумов дворец, били съградени от големи варовикови блокове. От такива блокове са били и стените на четирите масивни кули, които се издават извън правоъгълните очертания на тази сграда. През 811 г. Плиска била опожарена от войниците на Византийския император Никифор I Геник. Постройките след възстановяването на града вече изглеждали по съвсем друг начин. Крепостните стени и дворцовите сгради имали каменен градеж от дялани варовикови блокове и имали изключително въздействие със своята внушителност и монументалност. Във Външния град били разположени многобройни селища на земеделци и занаятчии и отделни дворци на велможи.

В Плиска приел кръщението си в християнската вяра българският хан Борис I. Далеч от стените на Вътрешния град той построил храм – Голямата базилика – с огромен манастир. Когато през 893 г. цар Симеон преместил столицата във Велики Преслав, в Плиска останал само управител и във Вътрешния град се заселили обикновени българи, които дотогава обитавали Външния град.

Плиска е означена на географска карта, отпечатана в Амстердам през 1688 г. През 1767 г. за нея споменава германецът Карстен Нибур, който посещава тези места, а през 1878 г. с развалините се запознава Феликс Каниц, който стига до извода, че това са останки от античен град. Чешкият учен Константин

Иречек първи се досеща, че е възможно руините да са на спомената във византийските извори от X–XI в. Плисков, но истинският откривател на Плиска е неговият племенник Карел Шкорпил. Той разкопава и първите каменни сгради – Тронната палата и Голямата базилика. Оттогава, особено през 70-те години на XX в., с проучването на Плиска се занимават редица археолози от различни поколения.

Днес Плиска е национален резерват, но с остаряла инфраструктура, която се модернизира. Изграден е нов музей, строи се археологическа база.

Велики Преслав

Руините на втората българска столица Преслав се намират върху надречните тераси на левия бряг на река Тича, там, където тя излиза от гънките на планината. Градът се състоял от две части, укрепени с каменни стени – Външен, с площ 3,5 кв. км и Вътрешен, с площ 250 декара. Освен това на отвъдния бряг на Тича били разположени извънградските манастири и имения на столицата.

Вътрешният град бил почти изцяло застроен от представителни, административни и жилищни сгради, църкви, стопански помещения. В него са проучени Тронна палата, архиепископски дворец, катедрална църква, казарма и дори площад с монументален фонтан. Във Велики Преслав няма дворец, а комплекс от сгради, наричани на старобългарски език „полати“, т.е. палати, чиито отделни части били строени и преустройвани много пъти, както подобава на столицата на Златния век. При разкопките са открити останки от разкошната украса на дворците и църквите – подови мозайки от цветни камъни, резбовани мраморни плочи и корнизи, облицовъчни плочки от рисувана керамика, части от стенописи и от стенни мозайки от гребни кубчета.

Във Външния град, разделен на квартали, се намирили къщите на знатните българи с малки семейни църкви, работилниците на занаятчиите, магазините на търговците, землянките на победните жители. В южната част на една тераса се издигала

Симеоновата Кръгла златна църква, а в северната, високо над дворците – големият царски манастир.

Първите разкопки на Велики Преслав извършват в края на XIX в. проф. Васил Златарски и акад. Фьодор Успенски, но най-големи заслуги за първите проучвания на града има преславският учител Йордан Господинов. През 50-те години на XX в. българските археолози разкопават Тронната палата, Кръглата църква и части от крепостните стени. Най-мощабни проучвания се провеждат през 60–80-те години, отначало под ръководството на Станчо Ваклинов, а по-късно от голям колектив, когато са разкопани обширни площи от дворцовия комплекс, царския манастир, манастира при Кръглата църква, крепостните стени и порти.

Вътрешният град е национален резерват, Външният – означен със защитени зони, под особен режим. Изградена инфраструктура, която се нуждае от модернизация и особено от поддръжка. Част от територията представлява парк, устройван през първата половина на XX в. Има представителна археологическа база и сравнително нов музей „Велики Преслав“, където са изложени елитарни паметници на българската средновековна култура. Негвижимите паметници са надлежно консервирани и се нуждаят само от модернизация и поддръжка. Много добра туристическа дестинация.

Средновековният Търнов

Средновековният български град обикновено е бил разположен на естествено укрепено място, често пъти на хълм или на високо плато с отвесни скали, спускащи се към течащата около него река, която подсилвала сигурността на укрепението. Столицата на Второто българско царство Търново е била разположена на два хълма – Царевец и Трапезица, между които живописно лъка туши река Янтра. Царевец е хълмът, на който са били съградени дворците. Високият скален венец е бил допълнително укрепен със стени и кули, които следват очертанията на терена. На 120 декара площ е разкопан изцяло гъсто застроен средновековен град, под който са открити руини от времето на Първото българско

царство, от ранновизантийската, римската и тракийската епоха. Различават се отделни квартали с църкви, големи и вероятно богати за онова време домове, между които криволичат тесни улици. В приземните части на някои от къщите са проучени магазини и работилници. На най-високата част на хълма се извисява Патриаршията с катедралата „Възнесение Господне“ и манастир с дворца на патриарха. На североизток от Патриаршията е разположен Дворецът на българските царе. В подножието на Царевец, Трапезица и Девин град са били разположени подградията, също добре укрепени. Едно от тях – между Царевец и Трапезица – е било благоустроено от царете и било наречено Новия град. В него са се намирали царският манастир „Великата лавра“ с храма „Свети Четиридесет мъченици“, църквите „Свети Димитър“ и „Свети равноапостоли Петър и Павел“.

Когато през 1393 г. след продължителна обсада престолният град Търнов паднал в ръцете на османските завоеватели, дворците и църквите били разрушени, велможите и знатните граждани били избити и прогонени. По-късно на хълма се заселили турци, които живеели в примитивни обиталища, а през XV в. на това място била построена джамия.

Руините на столицата на Второто българско царство са споменавани във всички бележки на западни пътешественици, а живописният им вид открай време подхранвал въображението на местните българи. Същинското археологическо проучване на Царевец обаче започва с разкопките на френския археолог Жорж Сьор в началото на XX в. През 60-те и 70-те години на XX в. голяма група археолози проучват напълно целия хълм, а резултатите от проучванията се публикуват в редица научни монографии. Всички разкрити руини от сгради са консервирани; някои от тях са частично, а други изцяло реставрирани. Сега започват проучванията на съседния хълм Трапезица, където се намират останките от 18 църкви. Национален резерват с модерна инфраструктура, отчасти вписан в съвременната агломерация.

Средновековният град Червен

Червен се издигал върху дълго и тясно каменно плато, опасано от река Черни Лом, приток на Дунав. Наблизо започва тесен каньон, където в скалите са изрязани прочутите със своите стенописи средновековни скални манастири. Името на града произхожда от названието на билката „червен“ (очеболец) или от славянското име на месец юни – Червен. Средновековният град се споменава в писмените извори още през X в., но най-многобройни са сведенията за него от времето на Второто българско царство, когато е бил резиденция на Червенския митрополит.

Градът е бил укрепен с дебели крепостни стени и кули, една от които е преживяла всички превратности на времето и е достигнала до наши дни сравнително добре запазена. При археологическите разкопки е проучена значителна част от укрепеното пространство, включително цитаделата, в която има няколко жилищни комплекса и църкви към тях. Единият от тези комплекси е феодален замък, чиито сгради на два и три етажа, разположени П-образно, затваряли двор с голяма църква. От цитаделата към реката се спускала дебела каменна стена, в която имало тунел със стъпала, за да се носи вода от кладенец в речното корито. Досега на територията на Червен са разкопани 11 различни по големина и план църкви, от които 6 са в цитаделата. Около повечето от тях има гробища. Една от църквите била митрополитска – построена е от дялани камъни и тухли на декоративни редове. Стените ѝ са разчленени от декоративни ниши с различна дълбочина, които в горната си част са били засводени. В сводовете майсторите възраждали декоративни керамични чашки, покрити с глазура. Освен обичайните находки от керамични късове, части от железни, медни и бронзови вещи, монети при разкопките в Червен е намерен част от ктиторски надпис, много фрагменти от надписи на кирилица, повечето надгробни, сред които и един на арменски език.

Град Червен бил превзет от великия везир Али паша през 1388 г. Оттогава до XVI в. там пребивавала турска войска. По-късно градът западнал и не след дълго съвсем запустял. Недалеч,

В подножието на развалините, възникнало неголямо село със същото име.

След като бил изоставен, Червен се споменава през XVI в. от турския хронист Мехмед Нешри, а през XVII в. – от географа Хаджи Калфа. През първата половина на XIX в. Феликс Каниц обхожда развалините и скицира част от крепостта със запазената ъглова кула. Георги Стойков Раковски му посвещава едно патриотично „Възпоминание“. След Освобождението за средновековния Червен пише известния историк Константин Иречек, а първото археологическо проучване прави неговият племенник Карел Шкорпил. През 60-те и 70-те години на миналия век се провеждат мащабни разкопки, при които е проучена значителна част от града. Недвижимите паметници са консервирани, частично реставрирани и експонирани. Има остаряла инфраструктура, която се нуждае от модернизирани и заедно с паметниците от поддръжка.

Средновековният Мелник

Мелник се намира в тясна долина в югозападните склонове на Пирин, край високите тераси на чудноватите „мелове“, или така наречените Мелнишки пирамиди. Името на града произлиза от старобългарското „мел“, което означава бяла глина, креда, вероятно заради ронливите скали, върху които е възникнало селището. От XII до XIV в. Мелник бил една от важните укрепени средновековни български крепости, която пазела южната граница на България. Истинският разцвет на града настъпил по време на Второто българско царство, когато геспот Алексий Слав, управител на Родопската и Пиринската област, го превърнал в своя крепост.

Центърът на Мелник бил разположен върху платото Свети Никола, където била построена епископската катедрална църква „Свети Никола“ и манастирът „Св. Богородица Спелеотиса“. В подножието на главната крепост се намирали подградията с жилищата на болярите и обикновените хора. Отделните квартали имали свои църкви като „Св. Георги“, „Въведение Богородично“, „Св. Марина“, „Св. Николай Чудотворец“. Тук се издигал и друг го-

лям и прочут манастир – „Св. Богородица Пантаноса“. При археологическите разкопки в Мелник са разкрити и проучени различни по план и големина домове на мелничани. Проучванията показват, че къщите са представлявали солидни и добре уредени постройки на два и дори на три етажа, а това означава, че обитателите им са били заможни за онова време хора.

Разкопките са извадили на бял свят редица паметници на мелнишкия бит – керамични съдове, направени в твърде живописната техника сграфито, различни медни и бронзови предмети, части от оръжия, накити. Близо до църквата „Св. Никола“ случайно са открити две големи бронзови камбани от нейната камбанария, една от първите в българските земи. От надписите върху камбаните научаваме, че и двете са били гарение; единият от гарителите е бил деспот Алексий Слав. Сега двете реликви се намират в Националния исторически музей.

Първите исторически сведения за Мелник дава турският пътешественик Евлия Челеби от средата на XVII в. Споменават го руските учени Юрий Венелин и Виктор Григорович, посетили града по различно време. По-късно сведения за мелнишките старини дава французинът Пол Пергизе, пребивавал тук през 1899 и 1901 г., а през 1914 г. паметниците в Мелник изучава българският професор Любомир Милетич. Писмените извори за историята на града са проучвани най-дълго от проф. Иван Дуйчев.

Археологически разкопки, консервация и реставрация на откритите паметници в Мелник се извършват от 1966 до 1992 г. По това време градът е обявен за национален резерват, един от малкото, в които минало и съвремие съжителстват в едно хармонично цяло. Като туристическа дестинация той се нуждае от модернизация най-вече защото част от археологическите паметниците сега са труднодостъпни поради стръмния терен.

Крепостта Цепина

Крепостта се издига в североизточната част на Чепинската котловина върху висок и стръмен хълм, на седем километра от село Дорково, Пазарджишко. На това място са оставили своите

следи различни исторически епохи. Първите заселници дошли тук още през епохата на енеолита. През желязната епоха било създадено тракийско селище, което по време на римското владичество значително се разраснало. По-късно заради многобройното население на хълма била построена голяма раннохристиянска базилика, а през XII–XIII в. на същото място се издигала „великолепна крепост“, както я наричали византийските летописци. След освобождението на българите от византийско владичество тази крепост станала владение на династията на Асеневци и за известно време била столица на техния сестрин син деспот Алексий Слав. В края на XIV в. била разрушена от турците.

Крепостта заема 25 декара площ. На най-високото място на хълма се издигала цитадела, която всъщност представлявала замъкът на деспот Слав. При разкопките са разкрити жилищни сгради, две средновековни църкви, четири водоохранилища, части от стенописи и мраморни облицовки, както и две релефни изображения на апостолите Петър и Павел. По склоновете на хълма се намирало подградието – жилищата на хората, които оставали извън защитата на крепостните стени. Цепина представлявал голям средновековен град, която никейският император Теодор Ласкарис нарекъл „знаменита и чутовна“, „най-укрепена, изобщо казано най-недостъпна, свършено непревземаема...“.

Първите, но все още незначителни, разкопки на Цепина са проведени в края на XIX в. Машабните проучвания са осъществени от 1960 до 1980 г. и през този период стават известни останките от повечето сгради. Заедно с разкопките се провеждат и консервационно-реставрационни работи за укрепване на старините. Въпреки това Цепина все още чака своите бъдещи изследователи.

Лютица

Най-новото откритие на българската средновековна археология е крепостта при село Рогозово, Ивайловградско. Тя се споменава в писмените извори с името Лютица като твърдина, град и епископален център. Разположена е на възвишение над долината,

която води към древния Агрианопол (Огрин) и заема 26 декара площ. Крепостната стена с 14 кули е изградена от ломен мрамор, дълга е над 600 м и е запазена на височина до 10 м. При първите разкопки, проведени през 2002 г., са разкрити останките от две църкви, строени една след друга, и гробище около тях. Намерени са и следи от тракийско селище, съществувало тук през бронзовата и желязната епоха. Установено е, че самата крепост е строена през IV–VI в., след което е била преустройвана. Особено важна роля твърдината е имала през XI–XII в., особено по време на войните, които цар Калоян водел срещу Латинската империя. Съществува обосновано предположение, че в Лютица е идвал дори самият цар на българите. При разкопките са открити монети от това време, между които и една западноевропейска, вероятно попаднала тук от рицарите кръстоносци.

В сравнение с всички български средновековни крепости Лютица има най-добре запазена крепостна стена. Особено впечатляваща е главната отбранителна кула с осмоъгълен план. След обстойно проучване, което ще разкрие по-важните сгради, вероятно някои надпис и други археологически паметници, стените могат да бъдат реставрирани почти до реалната им височина.

Ивановски скални манастири

Недалеч от село Иваново, Русенско, високо в скалите, които се издигат отвесно на брега на река Русенски Лом, са издълбани монашески килии, известни с наименованието Ивановски скален манастир. По времето на Втората българска гържава, когато отшелничеството, бягството от светската суета било особено широко разпространено, тези места били осеяни със скални обиталища, в които монасите се отдавали на молитви към Бога. Сред тях имало и знатни люде, за което свидетелства един от надписите.

Тези паметници на културата са забележителни преди всичко със своите стенописи. Така наречената „Църква“ представлява изкуствена пещера, изсечена в скалата на 32 м височина. Някога стените и таванът на тази пещера са били изцяло покрити с

много ценни живописни изображения, които според надписи и подписи по стените са били създадени през XIII–XIV в. За съжаление до нас са достигнали само отделни части от тези забележителни произведения, сътворени с изумително майсторство. На северната стена на преддверието на „Църквата“ е изписан портрет на цар Иван Александър, изобразен като ктитор на манастира, а на тавана са запазени евангелски сцени, между които Слизане на Христос в ада, Успение Богородично, Възнесение Христово, Прегателството на Юда и др. Интересни са и сцените от живота на свети Герасим, които са най-ранните изображения с подобни сюжети в България. Ивановските стенописи са един от творческите върхове на Търновската художествена школа, към която несъмнено принадлежи и техният създател.

Ивановската скална обител била посещавана от българските царе. Известно е, че тук на поклонение дошъл цар Иван Асен II и дарил злато за основаване на манастир, чийто патрон бил свети архангел Михаил. С времето ролята на монашеска колония за духовния живот на българите тук през XII–XIV в. нараствала поради близостта на Червен, който бил резиденция на митрополит.

Комплексът от скални манастири край село Иваново е известен от записките на пътешествениците, посетили Червен, а изучаването му започва още през XIX в. Първи за тези оригинални паметници съобщава Карел Шкорпил. Основно и задълбочено изследване прави проф. Асен Василев, който установява и преписва много подписи и надписи, а също така открива ктиторския портрет на Иван Александър.

Ивановските скални манастири имат огромно значение за историческото наследство на християнска Европа и затова са обявени от ЮНЕСКО за паметник на културата със световно значение. Част от стенописите представят не само евангелски сюжети, но и сцени от ежедневието на обикновените хора.

Боянската църква

Боянската църква е не само най-яркият образец на Търновската живописна школа, но и „шедьовър на балканската живопис от всички времена“.

Запазеният напълно храм се намира в софийското село Бояна, разположено в полите на Витоша. Запазеният надпис, който свидетелства за изграждането и изписването на църквата, всъщност се отнася само до една част от нея, тъй като тя се състои от три части, строени по различно време. Най-старата е източната част, представляваща малка кръстокуполна сграда, вероятно от X в. До нея през XIII в. е била достроена така наречената „Калоянова църква“, за която става дума в надписа. Издигната е на два етажа като семеен храм на местния велможа севастократор Калоян, братовчед на цар Константин Асен и внук на сръбския крал Стефан, и съпругата му Десислава. Към Калояновата църква е долепена трета, западна пристройка, която също е двуетажна и е била построена през втората половина на XIX в.

Стенописите на Боянската църква също произхождат от различни епохи – XI–XII в. и 1259 г. Живописната украса в източната църква и в приземната гробница от XIII в., които са добре запазени, се нареждат сред най-представителните паметници на българското средновековно изкуство. В нея Боянският майстор е внесъл редица елементи, които нарушават строго установените дотогава правила, и е наситил образите със смайващо чувство за реализъм и психологическа дълбочина. Неговата изключителна дарба на портретист намира ярък израз в образите на ктиторите на църквата – севастократор Калоян и неговата съпруга Десислава – и на цар Константин и царица Ирина. Стенописите в Бояна се отличават и с великолепието на цветовата гама, която достига най-голямо богатство и сочност в лицата на изографисаните образи.

В началото на 60-те години при ремонт бе открит ръкописният поменник на църквата от XVII в.

Боянската църква е открита от руския славист В. Григорович през 1844–1845 г. По-късно за нея пишат Ст. Веркович и Констан-

тин Иречек. Голяма монография посвещава на храма световноизвестният изкуствовед Андрей Грабар. Свои проучвания са публикували Г. Стойков К. Миятев, Н. Мавродинов и други наши учени. Днес Боянската църква е един от седемте български паметника на културата със световно значение. Намира се в паркова среда, има модерна инфраструктура, охрана, обслужване, вписана е в агломерацията на село Бояна.

ПРИЛОЖЕНИЕ:

Значими археологически дестинации в България

I. ПРАИСТОРИЯ

1. Пещерата „Козарника“

Пещерата „Козарника“ се намира от северната страна на Западна Стара планина, в района на Белозградчик, и също представлява естествена кухня във Варовиков скален масив. Това е най-новото откритие, свързано с проучванията на старокаменната епоха в българските земи. Изследванията, които са още в начален етап, показват, че първите хора тук се появили преди 1 милион години. Те започнали да проникват в Европа от Африка и учените смятат, че преселението им е през територията на днешна България.

Още при започването на разкопките в пещерата „Козарника“ са открити многобройни кремъчни остриета, а също и много кости от пещерна мечка, див кон, носорог, мамут, саблезъб тигър – животни, с които първобитните хора се препитавали. В резултат на изследванията за първи път става известно, че някои от тези животни са обитавали земите в Югоизточна Европа.

Пещерата „Козарника“ била обитавана чак до късния палеолит – така наречения „граветски период“, или граветска култура – около 38 хиляди години пр. Хр. От тези времена са намерени не само кремъчни остриета, но и различни украшения от кост, сред които най-многобройни са мънистата.

2. Карановската могила

Най-важното откритие за изследването на доисторическите култури в България е селищната могила при село Караново, Старозагорско, разположено в южните склонове на Сърнена гора. Могилата се разпростира върху 1700 кв. м площ, с височина на културните напластявания 12,40 м и съдържа останки на поселения от каменната (неолит), каменно-медната (енеолит, халколит) и ранната бронзова епоха. В резултат на продължителните проучвания изследователите успяват да създадат изключително важната за праисторическата епоха таблица (хронологическа скала), която включва тези култури от цяла Югоизточна Европа. Могилата при Караново е първият паметник, еталон за изследванията на праисторическите култури в Югоизточна Европа, датирани на около 6200 години пр. Хр.

Културните пластове в могилата са сегем:

Караново I, II и III се отнасят към каменната епоха.

Караново IV е междинен пласт между каменната и каменно-медната епоха.

Караново V датира от началото на каменно-медната епоха.

Караново VI е от втората половина на каменно-медната епоха.

Караново VII е от първата половина на бронзовата епоха.

В могилата при Караново е открита така наречената бубел керамика. По своите особености глинените изделия са много близки до съответе от културния пласт на Омирова Троя.

Могилата при Караново е открита през 1936 г. Години наред с нейното проучване се занимава от проф. Васил Миков, а по-късно и проф. Георги Георгиев. Тук са работили археолози от редица европейски страни и Съединените щати. През последните години разкопките ръководи проф. Васил Николов. Макар че значителна част от могилата все още не е разкопана, с помощта на нови методи и технологии продължава усъвършенстването на изградената хронологическа система.

3. Неолитното селище при Градешница

Древното поселение се намира в землището на село Градешница, Врачанско, и принадлежи към ранната новокаменна епоха (стар неолит). В резултат на продължителни разкопки са проучени жилища, изградени от гърб и глина, открити са останки от каменни и костни оръдия на труда, фрагменти от богато украсени керамични съдове с оригинални форми. Проучванията показват, че обитателите на селището при Градешница са се занимавали предимно със земеделие и скотовъдство, а ловът и събирането на диви плодове са имали второстепенно значение за препитанието им.

Сред изделията от глина са намерени не само съдове, но и различни култови предмети, сред които особено многобройни са трикраките жертвеници, украсени с разнообразни геометрични орнаменти. Особено важно свидетелство за духовните постижения на хората, живели тук, е откритият неголям керамичен диск с врязани знаци, които според някои учени представляват пиктограма (рисунка-буква) – най-ранният начин за предаване на информацията чрез писмени символи.

Дискът от Градешница е добре познат в световната наука за доисторическите култури и в някои случаи се сравнява по значение с прочутия диск от Фест.

Изследователят на селището при Градешница Богдан Николов открива много любопитен съг с антропоморфна (човекоподобна) форма. Върху горната му част е изобразено човешко лице, като някои от чертите са скулптирани, а други са рисувани. Косата е пресъздадена чрез начупени линии, наречени меандри, веждите са очертани с черни дъги, а три успоредни светлокафяви линии изписват сякаш смееща се уста. Този изключително оригинален паметник, а и редица други, намерени тук, превръщат селището в един от еталоните в изучаването на ранния енеолит в България, означен като „културата Градешница“.

4. Деветашката пещера

Деветашката пещера е една от най-големите в България. Тя е разположена на десния бряг на река Осъм, северозападно от село Деветаки, Ловешко. Входът ѝ с височина 55 м и ширина 35 м се открива в скалист бряг. Заг него следва широка зала, на чийто таван има 7 огромни отвора, наричани от местните хора „окна“, или прозорци. Пещерата предоставяла много добри условия за живот, тъй като е изключително просторна, сравнително суха и защитена от силни въздушни течения. Нейните обитатели осигурявали част от препитанието си от рибата в пълноводната река, която тече наблизо.

Археологическите проучвания показват, че в Деветашката пещера са се заселили хора още в зората на човешката история – през мустиерския период на палеолита. Тя е била обитавана през енеолита, бронзовата и желязната епоха, дори по време на римското владичество в нашите земи. От II до IV в. пещерата е служела за тракийско светилище. Най-голямо обаче е било поселението от времето на енеолита. От неговите останки са разкопани три жилища, които били изградени от обмазан с глина плет. Намерени са фрагменти от глинени съдове и много натрошени кости от диви и опитомени животни, с които хората са се препитавали.

От направените изследванията е установено, че през различните исторически епохи обитателите на пещерата са използвали различни части на обширното ѝ пространство. Например през палеолита те живеели в левия проход на пещерата, а през енеолита в десния клон и в централната зала.

5. Азмашката могила

Азмашката могила, с диаметър 80 м и дебелина на културните напластявания до 7,50 м, е била разположена южно от село Хрищени, Старозагорско. Най-ранно селище, възникнало тук през каменната епоха, почти едновременно със селището в могилата при село Караново. Тук обаче животът продължил много по-дълъ

го, за което свидетелства културният пласт с дебелина цели 3 метра. По-късно селището било изоставено, но в началото на каменно-медната епоха, макар и за кратко, в него отново се заселили хора. Последният културен пласт е оставен, както изглежда, от предците на траките, живели тук, в началото на бронзовата епоха.

Азмашката могила е проучена напълно и затова днес не съществува на терена. Затова пък във фонда на Регионалния музей в Стара Загора се съхранява многобройната колекция от археологически паметници, открити в нея – керамични съдове, култови предмети, оръдия на труда и оръжия от камък и кост. Те са на разположение на специалистите от цял свят и предоставят големи възможности за изучаване на човешкото битие в доисторическо време в Тракийската низина.

6. Ранноенеолитното жилище от Слатина

Древното жилище е открито в останките от праисторическо селище, което се е намирало на територията на източните квартали на София, южно от бившото село Слатина. То е било построено от вертикални гървени греди, оплетени с тънки пръти и обмазани с глина, подът също е бил направен от глина върху греди. Жилището е имало правоъгълна форма, като стените са били ориентирани по четирите посоки на света, и приблизителни размери 9 x 12 м, което означава около 110 кв. м площ. Състои се от две стаи – при северната стена е било преградено съвсем тясно дълго помещение, а другата част от постройката е останала просторна.

Цялата северна част на жилището е била заета от хранилища за зърно. За това свидетелстват обмазаните с глина ями и големи керамични съдове. До тях се намират останките от огромна пещ, пред която има специално оформен камък за стриване на зърното. Край източната стена е било отредено мястото за тъкачния стан, там са намерени тежести за опъване на нишките. До западната стена има обширна глинена площадка, която вероятно е служела за приготвяне на храната и за хранене. Оби-

мателите на жилището са спели на пога върху рогозки – изплетени от блатни растения постилки, разположени в югозападния и в югоизточния ъгъл на помещението. До една от лежанките, вляво от входа, е имало голямо правоъгълно огнище за отопление. По размера на местата за спане може да се съди за броя на обитателите – 10–12 души или две семейства на близки родственици.

В западния край на малкото помещение изследователите са открили глинен модел на жилище, с плосък покрив и квадратен отвор в него. Наоколо са били пръснати останки от каменни оръдия на труда.

7. Селищната могила при Голямо Делчево

Могилата е била разположена в долното течение на река Камчия, в землището на село Голямо Делчево, Варненско, където днес се намира язовир „Камчия“. Образувана е от останките на праисторически селища, натрупани на близо 10 м височина. Тя е напълно проучена чрез разкопки, по време на които учените разкриват драматична история на обитаването на това място.

За първи път край речния бряг се заселили хора през ранния неолит – VI хилядолетие пр. Хр. С течение на времето обаче климатът се променил, нивото на водите се покачило, образувало се блато и хората били принудени да се преселят другаде. През ранния енеолит, началото на V хилядолетие пр. Хр., водите на реката се отдръпнали и не след дълго тук отново израснало селище, укрепено с тройна дървена ограда (палисада). Ала по неизвестни причини то също било напуснато и скоро след това отново изградено. Тук е направено забележително откритие – един от първите кладенци, известни в Европа, който е бил преустройван три пъти. Ново бедствие обаче застигнало обитателите на поселението. Всички жилища били изпепелени от голям пожар и едва 20–30 години по-късно по тези земи отново се появили заселници. С различни преустройства, последното селище просъществувало без повече сътресения до началото на IV хилядолетие пр. Хр. – края на енеолита. От това време е открита голяма постройка – работилница за оръдия на труда и оръжия от кост и мек. По време на разкоп-

ките са намерени антропоморфни керамични съдове, повече от сто идола от кост и глина, сред които най-ранното портретно изображение в Европа.

При разкопките е намерен и проучен един от некрополите на селището, образуван от 30 гроба. Те са предимно от късния енеолит, т.е. от последния период, в който мястото е било обитавано. Мъртвите са погребани свити и полезнали на една страна – позата, която заема гетето в майчината утроба и която учените наричат „хокер“.

8. Култовата група от Овчарово

Комплексът от култовите изображения, открити в праисторическата селищна могила край село Овчарово, Търговишко, се състои от 26 предмета: три плоски олтара, боядисани в бяло с каолин, върху които са нанесени с червено различни символи – слънце, луна, светкавици; три ниски масички, оцветени в червено и три миниатюрни съда с капачета. Към всяка масичка има по едно червено столче; четири миниатюрни идола – фигурки на три млади и една възрастна жена, също боядисани в бяло, а по грехите им, маркирани в червено, личат следи от геометрична украса; три барабана, погобни на африканските там-там, които вероятно са в комплект с фигурките на младите жени; две панички, предназначени за съхраняване на някаква свещена течност, и още пет столчета с отчупени облежала.

Фигурките са намерени на пода на опожарено жилище, сред отломките на глинен модел на жилище, което не е възстановено от археолозите. Предполага се, че моделът представлява гревният храм на селището, а може би на група от селища, заедно с необходимите обредни предмети. По всичко изглежда, че храмът е бил свързан с култа към Слънцето, в който важна роля играели Луната и природните стихии. Очевидно става дума за началото на развития по-късно култ към Земята, в който основно място заема идеята за плодородието.

Комплексът от фигурки е изключително важен за изучаването на духовния живот на хората през епохата на енеолита. Въз

основа на тях могат да бъдат обяснени и други подобни култови фигурки, намерени поотделно в различни селища от този период в Средна и Източна Европа. За първи път учените се докосват до обстановката на храм от толкова далечна епоха на безписмените човешки култури.

9. Най-старото злато в света

Най-старото злато в света е открито в праисторическия некропол край Варна, от който до края на разкопките са проучени 294 гроба. В някои от тях скелетите са били положени по гръб, с изпънати ръце и крака, а в други – свити, легнали на една страна. Има и трета група гробове, които са празни, защото в тях са били извършвани символични погребения, или кенотафиони.

Откритите досега предмети от злато в гробовете имат общо тегло над 6 кг. В гроб 36 златните предмети са 850, а в гроб 43 – 990. Гробовете, в които е намерено голямо количество злато, несъмнено са принадлежали на вождове жреци. За това свидетелстват и откритите жезли от фино полиран камък със златна гръжка. В кенотафионите на знатни хора черепите на загиналите далеч от родината си са заместени от глинени маски, върху които са апликирани златни пластини, изобразяващи чертите на лицето. Особено силно впечатление правят изрязаните от златна пластина обредни фигурки на бик, масивните златни гривни, огърлицата от едри шлифовани мъниста от халцедон, иголите от кост, откривани най-вече в кенотафионите. От гробовете са извадени и други скъпи вещи, майсторски изработени от метал, камък и кост. Някои от керамичните съдове са украсени с красиви орнаменти от златна боя.

Варненският некропол е датиран от втората половина на V хилядолетие пр. Хр. и принадлежи на каменно-медната епоха. Досега подобен паметник не е известен никъде по света. Най-старите златни изделия – 31 мъниста – са намерени в гроб от ранната каменно-медна епоха, или началото на V хилядолетие пр. Хр.

10. Култовият център при Долнослав

Култовият център се намира в хълмистата равнина прег Рогопите, на 2 км северно от село Долнослав, Пловдивско. Останките му са образували могила, висока близо 6 м, която е вече отчасти проучена с редовни разкопки. Дългогодишните изследвания разкриват единствения култов център от втората половина на IV хилядолетие пр. Хр. в цяла Евразия. Храмовете построени с различен и доста необичаен план, изградени от гърво и глина, са посветени на различни божества. Досега са разкопани 27 храма и повече от 30 глинени олтара с различна форма и размери. Олтарите и поговете на храмовете са изпъстрени с многоцветни рисунки на животни, птици и риби. Различават се дори отделни породи елени и кучета, лебеди и прилепи.

Сред намерените стотиците идоли най-многобройни са човешките фигурки, които несъмнено представят тогавашни божества. Разнообразната им украса е свързана с характера на култовете, а лицата им са предадени съвсем обобщено, без особени подробности. Някои от идолите представляват само човешки глави, затова пък лицата им са различни с подчертано характерни черти. Според учените тези глави принадлежат на жреци, които вероятно са били обожествявани приживе или след смъртта им. Много от култовите фигурки определено са извън нормите на нормалното човешко развитие. Те са необичайно деформирани, дори уродливи. Ръцете на една от тях например приличат на змии. Оказва се, че в медицината е известно изключително рядко заболяване, което обезобразява ръцете точно по този начин.

Култовият център в Долнослав вероятно е обслужвал селищата от околната равнина. Тук хората идвали в определени дни, посветени на различните божества, както и при лична необходимост да измолят от тях пощада и закрила.

Могилата е открита през 70-те години на миналия век от Росица Морева. От 1983 до 1991 г. е проучвана е от проф. Ана Рагунчева. Култовите паметници – повече от хиляда идола от камък, кост и глина, култови керамични съдове, култови керамични

масички, се съхраняват в Пловдивския археологически музей. Резултатите от разкопките все още не са публикувани.

II. ТРАКИ

1. Златната купа от Казичене

Много често безценни паметници на древната култура изникват от дълбините на земята съвсем случайно, при най-обикновени обстоятелства. През 1969 г. в Казичене работници попадат на забележителна находка – три съда – глинен, бронзов и златен, вероятно поставени един в друг.

Глиненият съд представлява купа с форма, добре позната в тракийската керамика от VII–V в пр. Хр. Бронзовият съд принадлежи към тип котли, известни от древната държава Урарту в Кавказките планини в района на езерата Ван и Севан, както и в България досега не е намерен и е датиран от VII в. пр. Хр. Златният съд представлява ниска полусферична купа с цилиндрично гърло, украсено с канелюри и полукръгове, а долната му част, или търбухът, е разчленен от широки изпъкнали вертикални ребра. На гъното има два широки концентрични кръга, а между тях релефни пъпки, заобиколени с кръгчета. Купата е майсторски изработена от самородно злато (23,6 карата), висока е 12,5 см и тежи 1 кг и 50 г.

Съдовете произхождат най-вероятно от кенотафийон, символичен гроб, на тракийски вожд. Златната купа, предназначена за религиозни обреди, изглежда, е била пазена в храма на племето в продължение на 4–5 столетия. Тъй като смъртта е сподобила вожда далеч от царството му, съдът, заедно с несравнимо по-новия, донесен твърде отдалече бронзов котел и съвсем новата керамична купа, е бил използван за неговото символично погребение.

Съдовете са открити при изкопни работи за водопровод с багер през 1969 г. Кофата ги загребва заедно и най-вероятно напълно невредими, но когато изсипва пръстта, керамичният съд се натрошава, бронзовият се смачква и само златният остава

непокътнат, с една лека вдлъбнатина. И трите съда се пазят в Археологическия институт с музей при БАН.

2. Съкровището от Вълчитрън

Това единствено по рода си съкровище е намерено случайно през 1924 г. край село Вълчитрън, Плевенско. Състои се от общо 13 златни предмета с общо тегло 12,425 кг: един голям съд с две гръжки, един съд от три листовидни „купи“, една голяма и три по-малки чаши с по една гръжка, два големи и три малки диска с форма на луковича, които обикновено се смятат за похлупаци на неоткрити съдове. Всички изделия са ковани от самородно злато, обработвано на листове. Някои от тях имат орнаментална украса, изработена в така наречената техника ниело, която изисква голямо майсторство. Трите листовидни съдчета са съединени в основата си с тръбички от електрон – смес от злато и сребро. Особено богата, изумителна по своето въздействие е украсата на два от дисковете, в която основен мотив е скачената S-овидна спирала.

Повечето от изследователите смятат, че предметите са част от ритуален сервиз на храм от края на късната бронзова епоха. Най-добротото свидетелство за това е съдът, който се състои от три части и няма приложение в ежедневието. Той несъмнено е служел за смесване на три вида течности и с тази смес през кухата гръжка били извършвани обредни възлияния.

Вълчитрънското съкровище е най-голямото сред подобни паметници от късната бронзова епоха. Със своята фина изработка и особените форми на някои от съдовете то без съмнение е било притежание на някой тракийски племенен вожд, чието богатство от сребро и злато не е отстъпвало на знатните тракийци от „Илиада“ и „Одисея“.

Съдбата на това великолепно съкровище е много любопитна. То се появило на бял свят при прекопаването на нива за лозе и било разграбено от хората, които го открили. Вероятно съдовете са били поставени в гървен сандък или в кожена торба, защото при откриването имали тъмножълт цвят и селяните помислили,

че са бронзови. Един от тях дълго време хранел прасетата си в най-големия съд с тегло 4,5 кг. Благодарение на намесата на плевенските власти повечето съдове били открити, но някои от тях, „разпознати“ като златни, били нарязани, за бъдат продадени по-лесно, поради което се наложило да бъдат реставрирани.

Вълчитрънското съкровище се съхранява в Археологическия институт с музей при Българската академия на науките.

3. Пръстенът от Езеро

Пръстенът е открит случайно през 1912 г. край село Езеро, Първомайско. Представлява отворена халка от дебела златна тел с гупки в двата края, където е вмъкната плътна елипсовидна плочка. Върху нея няма никаква украса, а само надпис от 61 дълбоко врязани гръцки букви, разположени в 8 неправилни реда без интервали или знаци, разделящи гумите. Надписът не може да бъде прочетен по правилата на гръцкия език и затова много епиграфи смятат, че е гравирани на изгубения език на траките. След направените опити за разчитането му изследователите така и не стигат до еднозначно заключение. В най-популярния от всички варианти се казва, че жената на покойника, отгледала неговите деца, е готова да го последва в отвъдното според древния тракийски обичай.

Изглежда, пръстенът от Езеро е намерен при разрушаване на гроб, тъй като заедно с него са открити и други паметници, свързани с ранните погребални ритуали на траките, датирани към V в. пр. Хр. Оттук може да се направи изводът, че той е изработен специално като погребален дар, свързан с определен обред.

Възможно е пръстенът да принадлежи на културата Езеро от бронзовата епоха. Селищата на тази култура обикновено са били изградени на хълмове и укрепвани с каменни стени. Според погребалния обред мъртвите трябвало да се полагат в гробовете легнали на една страна, със силно свити крайници (хокери), а до тях се слагали късове червена охра (минерална боя) и глинени съдове.

4. Некрополът при Орсоя

Некрополът се намирал на самия бряг на Дунав, недалеч от село Орсоя, Ломско. Една пролет водите на реката придошли и подгрили брега. Така бил открит още един уникален паметник на Древността по българските земи, чиято поява била истинска изненада в европейската праистория заради самобитните форми на културата, към която принадлежи.

Данните сочат, че некрополът принадлежи към късната бронзова епоха, която се развива в границите на близо половин хилядолетие – от 1450 до 1150 г. пр. Хр. Проучени са общо 343 гроба с трупозгарянния, в резултат на което става ясно, че мъртвите са били изгаряни на клада, след което обгорелите им кости са били събирани и поставяни заедно с пепел от кладата в керамична урна. В гроба обикновено се поставяли като погребални гарове оръдия на труда – каменни стъргалки и бронзови сърпове, но най-вече керамични съдове – чаши с две гръжки, иголи с човешки фигурки, съдове с форма на животни, миниатюрни модели на култови предмети (масичка, трон, двойна брадва). Най-силно впечатление прави украсата на глинените изделия, която се състои от стилизирани растения и своеобразни геометрични мотиви, инкрустирани с бяла боя. Съдовете са изработени от пречистена глина и са покрити с орнаментални мотиви от спирали, ромбове, триъгълници, гирлянди. Ако се възгледаме внимателно в украсата, ще забележим, че орнаментите представляват стилизирани детайли на облекло. Особено интересна е култовата фигурка на жена, в чийто skut е поставена фигурка на дете.

5. Плочата от Шапльдере

Един от най-интересните паметници на гревната българска култура е мраморната плоча от Шапльдере. Върху нея в плосък релеф е изобразен конник, кола с четири колела, колар и зад него пътник. На места върху фона личат следи от червена охра, които свидетелстват, че релефът е бил живописван. Ремъците и юзгите са били бронзови или може би позлатени, а косите, гривите на

конете и грехите на пътниците са били изрисувани, а това е характерен похват в изобразителното изкуство през класическата епоха в района на Средиземноморието.

Сюжетът на сцената е изключително рядък. Някои изследователи дори смятат, че плочата от Шапльдере е част от голяма композиция и че на нея е представено погребално шествие на преминаване в отвъдния свят. Изображението на кола с четири колела показва високото обществено положение на покойника, тъй като подобни средства за превоз били привилегия само на знатните.

Дискусията за принадлежността на паметника, за смисъла на сюжета и времето на неговото създаване продължава вече десетилетия наред. Някои изследователи смятат, че той е творение от римската епоха, или по-точно от доимператорската епоха, когато Рим все още е бил република. Други са на мнение, че има гръцки произход, а трети – че е произведение на тракийската култура. Твърде противоречиви са становищата и за времето, през което е създадена плочата, тъй като различните учени я датират от V до III пр. Хр. Съществуват предположения, че сюжетът е свързан с гръцката традиция, а изпълнението е в стила на ранноримската епоха.

Мраморната плоча от Шапльдере се пази в Археологическия институт с музей при Българската академия на науките. Тя е намерена случайно през 1917 г. в Беломорска Тракия при подготовката на окопи за българската армия. Първи проучва паметника акад. Георги Кацаров, а след това с неговото изследване се заема проф. Богдан Филов.

6. Съкровището от Розозен

От всички съкровища, открити досега на територията на България, Розозенското е най-голямото. Част от съдовете са намерени при изкопни работи за канализация, а останалите – по време на редовни разкопки. В едната яма е имало 65, а във втората – 100 сребърни съда с общо тегло над 20 кг. Съкровището се състои от пет вида съдове: 108 са фиали – плитки купички,

които са служели за пиене, 54 са канички с една гръжка, 1 ски-фос – съг за пиене с две гръжки, 1 котиле – чаша без гръжка, 1 гобеле – чаша без гръжка с биконично тяло. Всички те са богато украсени с орнаментални мотиви в стила на елинистическата епоха и със сцени от гревногръжката и тракийската митология. Съкровището най-вероятно е принадлежало на тракийски храм, събирано там от даренията на поклонници. Установено е, че някои от съдовете са били направени в тракийски ателиета на север, а други на юг от Стара планина. Има съдове, които са били произведени в самата Елада и един е бил изработен в Персия. Върху някои от тях се срещат гравирани с пунц имената на двама южнотракийски царе, Котис и Керсенблент. Съдовете са изработени в сравнително кратък период от време през V–IV в пр. Хр. Разпределението им в две ями, като в едната броят им е кръгло число, показва, че те не са били заровени случайно и потвърждава предположението, че повечето от тези находки са останали от някакви жертвоприношения. Обичаят на гревните хора да заравят скъпоценни предмети в земята не е случайно. По този начин те ги изпращали като дар на боговете, за да измолят тяхното благоволение. Някога на територията на днешните северозападни български земи живеело тракийското племето трибали. Съкровището е принадлежало на тяхното светилище, откъдето било извършено „жертвоприношението“.

7. Съкровището от Панагюрище

Сред откритите досега произведения на античното златарско изкуство от втората половина на I хилядолетие пр. Хр. В Тракия първо място по своята богата декорация и изкусна художествена изработка заемат съдовете от прочутото Панагюрско златно съкровище.

То се състои от 9 златни съда – четири ритона с животински (зооморфни) изображения, три антропоморфни кани, една широка фиала и една амфора с гръжки във формата на кентаври – с общо тегло 6,164 кг. Съдовете са богато украсени с релефни сцени от гръжката митология. Трите кани са във формата на

женски глави, а гръжките им завършват с фигура на митологично животно. Два от ритоните представляват глави на елен лопатар, а третият е моделиран като протоме – предната част на козел с дълги извити рога, а четвъртият е с глава на овен с малки рога. Горната част и на четирите съда е украсена със сцени от древногръцката митология. Великолепната фиала е покрита отвън с релефни концентрични пояси от жълъди, негръски глави и растителни орнаменти.

Наред с удивителния реализъм в предаването особено на животинските глави силно впечатление прави необикновеното изобилие на детайли – израз на онзи разточителен художествен вкус, който е характерен за изкуството от втората половина на елинистичната епоха.

Съговете на Панагюрското съкровище са изработени с изключително майсторство и представляват своеобразен връх в елинистичното златарство през V–III в. пр. Хр. Според най-големия изследовател на тракийската култура Иван Венедиков те са произведени в древния град Лампсак на западния бряг на Черно море и в тях се усеща влиянието на персийското златарство от онова време.

От откритите досега тракийски съкровища става ясно, че в земята обикновено се заравят единични (амфората с две гръжки и фиалата) и двойки (ритоните с глави на елен лопатар) съдове. Това навежда на предположението, че разполагаме само с част от Панагюрското съкровище – останалите съдове вероятно са заровени на друго място.

Съкровището е открито случайно през 1949 г. край Панагюрище. На него попадат трима братя, докато копаят глина за тухли. Отначало те решават, че са намерили стари духови инструменти от месинг и нареждат съдовете да изкопа, които привличат вниманието на хората от околността. За щастие сред насъбралото се множество се оказва и Петър Горбанов, уредник в местния музей. Още от пръв поглед той разбира за какво става дума и изпраща телеграми до директорите на Народния археологически музей в София и на Пловдивския археологически музей. И тъй като пътят от Пловдив до мястото на откритието е по-кратък, първи

пристига тук директорът на Пловдивския археологически музей, където днес се съхранява съкровището.

8. Тракийският граг Севтополис

Единственият проучен засега тракийски граг се намира на брега на Тунджа, наричана в Древността Тонзус, недалече от днешния Казанлък. Той бил планиран и построен от тракийския владетел Севт III през първата половина на IV в пр. Хр. на мястото на укрепената му резиденция.

Градът заема площ от 5 хектара върху надречна тераса и представлява неправилен петоъгълник. Бил е укрепен с висока стена, дебела 2 м, с снабдена с бойни кули и бастioni. Тук живеели богатите жители в обширни и здроаво укрепени къщи. В североизточния край на града се издигал дворецът на владетеля, който заемал цял квартал и бил отделен със здрави крепостни стени.

Подобно на други елинистични градове Севтополис е планиран с две пресичащи се под прав ъгъл централни улици, а между тях са обособени правоъгълните квартали. В центъра има голям правоъгълен площад, в северния ъгъл на града се намира цитаделата, отделно укрепена с каменна стена и квадрантни кули по ъглите. Жилищата в Севтополис били изградени от ломен камък, непечена тухла и гърво, покрити с керамични керемиди. Най-внушителна по размер била резиденцията на Севт III, която представлявала двуетажна постройка с фасада, дълга 40 м, и с богата украса. Сред многобройните помещения особено се отличавала една обширна зала, разкошно украсена с многоцветна мазилка, наподобяваща мраморна облицовка.

Севтополис просъществувал до края на III в. пр. Хр., когато бил опожарен и разрушен.

При археологическите разкопки са открити луксозни старогръцки керамични съдове, покрити с черен лак, фрагменти от каменни скулптури, части от теракотови статуетки, а също и късове от амфори, произведени в гръцките центрове Тасос, Синопе, Родос, Книгос, Хиос. Събрани са 2200 монети, от които 849 произхождат от монетарницата на самия Севтополис и носят

образа на владетеля. Сред останалите монети се срещат груги, сечени и от тракийските царе Спарток, Роигос, Агей. Името на града учените узнали от голям надпис върху каменна плоча, която някога била поставена на градския площад.

Градът на Севт е открит през 1948 г. при строежа на язовир „Копринка“, на чието дъно сега се намират неговите останки. Разкопан е изцяло от екип археолози под ръководството на акад. Димитър П. Димитров в продължение на шест години. Освен укрепената територия на града отчасти е проучено и неговото подградие. В непосредствена близост до Севтополис са разкопани няколко тракийски надгробни могили. Изследвани са също останките от средновековното българско селище, възникнало върху тракийските руини през XI в.

9. Гробницата при Александрово

Гробницата е открита в самия край на XX в. близо до село Александрово, Хасковско. Изградена от прецизно издялани каменни блокове, тя има монументален вход с дълъг громос и характерна кръгла конструкция с купол. Най-вероятно е била ограбена още в Древността, тъй като в нея не са намерени никакви ценни вещи, които съпровождат покойника в отвъдния свят.

Гробницата е забележителна преди всичко със стенописите по стените на гробната камера, където сред обичайните за IV в. пр. Хр. геометрични и растителни орнаменти е разгърната добре позната композиция, представяща лов на глигани. В сравнение с фреските в Казанлъшката гробница живописното изпълнение тук е далеч по-примитивно, но затова пък изображението е изключително по своя сюжет. Конници и пешаци, въоръжени и придружени от кучета, преследват огромен глиган. Особено впечатление прави масивната фигура на мъж, вдигнал с две ръце голяма брадва с две остриета. Той е изобразен в профил като останалите герои в сцената, но за разлика от тях е съвсем гол. Това показва, че ловната сцена има обреден характер и е свързана с някакъв тракийски култ. Подобно заключение потвърждава и формата на брадвата в ръцете на голия ловец – това е познатият от ран-

ната елинистична култура „лабрис“, който в средиземноморския свят представлява най-ранният символ на властта. Стенописите от гробницата при Александрово са ценни не само със своето духовно съдържание, но и със сведенията, които ни дават за облеклото на траките, за въоръжението им, за сбруята на техните коне и т.н.

Гробницата при Александрово е проучена през 2000–2001 г. от доц. Георги Китов, който я датира в самото начало на IV в., а това означава, че засега това е най-ранната тракийска гробница със стенописи. Най-вероятно в нея е бил погребан някой от местните царе, а свещената ловна сцена в гробната камера е била посветена на неговия култ.

10. Съкровището от Летница

Съкровището от село Летница допълва картината на тракийското изкуство от първата половина на IV в. пр. Хр. То е съставено от две групи апликации. Към първата се отнасят изображения с традиционните за зверинния стил мотиви, а към втората – изображения, в които са възплетени религиозни представи на траките.

В бронзов котел, обърнат с гъното нагоре, били заровени две юзди, 19 сребърни и позлатени апликации за конска сбруя към 30 по-малки украшения и няколко десетки мъниста за нанизване на конски ремъци. Котелът с тумбеста, леко сплесната форма е без гръжка, с широки халки на раменете, за които вероятно се е завързвало въже. Най-съществените находки тук са апликациите, на които са представени релефни изображения от тракийската и древногръцка митология. На някои от тях виждаме тракийския бог конник Херос. Върху най-голямата апликация той е представен как напада изправена на задните си крака мечка, а под копитата на коня лежи убит вълк. На гърдите си героят носи броня, а на крака си – масивен наколенник, подобен на този от Могиланската могила край Враца. На други апликации е представена сцената „Терзание“, в която хищник убива тревопасно животно. На трети две хищни животни се бият помежду си. Най-оригинална е аплика-

цията, на която тракийският майстор изобразил свещения митичен брак на тракийския герой, който като награда за подвизите си получава спасената принцеса. Конският начелник пък представлява сложна комбинация от изображенията на седнал лъв, глава на бик и растителни орнаменти. Всички сцени са изработени в характерен схематичен стил. Особените естетически виждания на майстора са подчертани от позлатата, която покрива само окосмените части на образите.

Украсите в съкровището от Летница са направени към средата на IV в. пр. Хр.

III. АНТИЧНОСТ

1. Античният град Огесос

Останките на големият крайбрежен град се намират по улиците и сградите на съвременна Варна. През VI в. пр. Хр. изселници от град Милет в Мала Азия се установили на територията на тракийското племе кробизи и там въздигнали свой град. При разкопките са открити мраморни украси от най-ранната сграда в Огесос – храма на Аполон, който бил върховно божество на града. Храмът бил толкова прочут, че се споменава в летописите на древните писатели. През IV в. пр. Хр. Огесос бил включен в границите на империята на Александър Македонски, но през III в. неговите жители успели да извоюват своята независимост. Благодарение на процъфтяващата търговия гражданите на Огесос забогатели, за което свидетелстват останките от красиви и скъпи вносни стоки, златни монети статери, сечени в собствена монетарница. През I в. градът е завладян от римляните. От периода на римското господство са останали развалините на огромните обществени бани, които и сега могат да се видят близо до градския център на Варна. По време на римското владичество Огесос бил един от най-значителните градове по бреговете на Черно море с високоразвита култура и цветущо изкуство. Градът запазил значението си и през първите години от разцвета на Византийската империя – от IV до VI в., когато се превърнал в

голям християнски и епископален център. В края на VI и началото на VII в. градът бил подложен на нашествията на авари и славяни, в резултат на които бил напълно опустошен. Върху руините на Огесос от незначително българско селище през VIII в. израснала средновековна Варна.

Началото на археологическите проучвания на Огесос е поставено със създаването на Варненското археологическо дружество, основано на 12 декември 1901 г. През 1906 г. в Девическата гимназия е открита музейна сбирка, по-късно прераснала в музей, който днес заема цялата сграда. В музея се пазят откритите при разкопки и строителни работи безценни съкровища, единствени свидетели на хилядолетната история на града.

2. Стелата на Анаксангър

През епохата на елинизма широко разпространение добили особено елегантните по форма и изящни по изпълнение надгробни плочи, или стели с разнообразни сюжети на фигуралната декорация. Наред с по-обикновените образци, които имат подчертано занаятчийски характер, се срещат и такива произведения, които по своите художествени и естетически достойнства се нареждат сред шедьоврите на античната надгробна пластика. Такъв е случаят с надгробния релеф на Дейнес – гражданин на черноморския град Аполония Понтика, днешен Созопол. Мраморната плоча, висока близо 2,5 м и широка около половин метър, е отчупена в горния си край. Отпред в плосък мек релеф е изобразен самият покойник с химатион (мантия) и сандали, облегнат на тояга, погледва кокал на своето куче, застанало на задните си лапи. Особено впечатление прави стилът на изображението – мъжът е представен в застиналата поза, с добре очертан профил, дълга къдрава коса и къса брадичка – нещо особено характерно за йонийската пластика от епохата на късния архаизъм. С красотата на леко преливащите се плоскости, с анатомичното съвършенство, спокойствие и уравновесеност на формите релефът се нарежда сред онези паметници, които предвещават раждането на голямото класическо изкуство от V в.

Нагробната плоча е изработена в началото на V в. пр. Хр. Подобна е известната стела на Алксенор от Наксос, направена приблизително по същото време. На обратната страна на со- зополската плоча се забелязва силуетът също на мъж в профил, който впоследствие е бил заличен.

В горния край плочата е завършвала с палмета – букет листа, напомнящи човешка длан, която сега е отчупена. Двуредният, доста повреден надпис под нея гласи: „Тук почива Дейнес Анаксандър, най-знатен между гражданите, който в безукоризнен живот дочака смъртта.“ Когато епиграфите разчитат за първи път името Анаксандър, паметникът става известен като „стела на Анаксандър“. Впоследствие от окончателния прочит на надписа става ясно, че изображението върху плочата е Дейнес, син на Анаксандър, което определя названието на паметника като „стелата на Дейнес“.

3. Месамбрия Понтика

Месамбрия е един от най-древните градове в България, основан от преселници от горийските градове Бизантион и Халкедон през V в. пр. Хр. В продължение на близо 2500 години той играел важна роля в историята на западния черноморски бряг. Близостта на медни находища и производството на жито създали благоприятни условия за развитието на града като голям занаятчийски и търговски център.

Според някои езиковеди Месамбрия на тракийски език означава „градът на Мелса“, а Понтика идва от гръцкото Понтос Евскинос – Черно море, т.е. градът на Мелса на Черно море. Останките на Месамбрия (през Средновековието градът е преименуван на Месемврия) се намират на живописен полуостров от северната страна на Бургаския залив, под съвременния град Несебър. Руините на крепостни стени, жилища, езически храмове, църкви и днес се извисяват над красивите двуетажни къщи с еркери, надвиснали над калдъръмените улички в Стария град. Откриването на Месамбрия продължава повече от век, тъй като археологическите

разкопки в града непрекъснато предоставят нови сведения за неговата история.

Значителна част от останките на строените и преустройвани векове наред крепостни стени на Месамбрия остават скрити за погледа, тъй като се намират под водата. С времето нивото на морето се е повишавало, в резултат на което полуостровът е загубил голяма част от територията си. Днес най-добре може да се види главната порта с две големи кули вляво от съвременния вход на полуострова. През елинистическата и римската епоха в града е имало храмове на Зевс, Аполон, Асклепий, Хеката, Изида и Серапис, Дионис и други божества, а през Средновековието на тяхно място били построени многобройни църкви, посветени на света Богородица, светите Апостоли, Христос Пантократор, света София и свети Стефан Акрополит. При проучванията са открити и останки от бани, от жилища на заможните граждани, огромен резервоар за питейна вода.

През 812 г. Месемврия била превзета от Крум с помощта на обсадни машини, построени от военен инженер, който бил покръстен арабин. Според надпис от 860 г. градът е бил завладян от византийците, а по времето на цар Симеон бил отново включен в пределите на българската държава. През периода на Второто българско царство Месемврия неколккратно минавала ту към Византия, ту към България, а в края на XIV в. била превзета от османските турци. Днес Старият Несебър представлява археологически и архитектурен резерват, включен в списъка на ЮНЕСКО като паметник със световно значение. През втората половина на XX в. градът е проучен от проф. Иван Венедиков и доц. Люба Огненова.

4. Филипополис

Някога, в най-горещи времена, на място на днешния град Пловдив възникнало поселение, което просъществувало дълго. През ранножелязната епоха тук се намирало едно от големите тракийски селища на огрисите, наричано Пулпугева.

През 342 г. пр. Хр. то било превзето от Филип II Македонски, който въздигнал града и го нарекъл на свое име, Филипополис. През 46 г. сл. Хр. градът на Филип бил покорен от римляните, които го укрепили и го превърнали в едно от главните икономически и културни средища в тракийските земи. В средата на III в. готите превзели Филипополис и го изпепелили до основи, но през IV в. бил изцяло възстановен. За първи път градът бил временно присъединен към територията на българската държава от хан Крум, а по време на Първото и Второто българско царство неколkokратно минавал във владение на византийците.

В съвременния град Пловдив са проучени останки от главния площад, наричан форум, части от жилищни сгради, амфитеатърът, баните, наричани терми, три раннохристиянски базилики, едната от които е епископска катедрала. Открити са и останките на една от най-ранните синагоги (еврейски храмове) в Тракия, строена през III в. От нея са запазени мозайки на молитвената зала с еврейските символи – седмосвещник и лубарб, заедно с имената на дарителите, построили храма.

Паметниците на Филипополис са открити още по времето на османското владичество, когато западноевропейски пътешественици и дипломати в Османската империя насочват вниманието към старините на града. Проучванията започват веднага след Съединението на Княжество България с Източна Румелия, най-вече при строежа на нови сгради, когато строителите попадат на гревни руини. Тогава е основан и Археологическият музей в Пловдив, за да бъдат съхранени ценните находки. Днес на различни места в съвременния град могат да се видят останки от антични и средновековни сгради. Най-добре консервираният и реставриран паметник на архитектурата е амфитеатърът.

5. Античната Сердика и средновековният Средец

Древният град, чиито останки днес лежат под сградите на съвременната българска столица, бил наречен от римляните Сердика, или Град на сердите, по името на тракийското племе серди, които населявали това място през V в. пр. Хр. Той бил основан

като римски лагер от пълководеца Марк Лициний Крас, покорил тези земи през I в. По времето на император Улпий Траян Сердика се превърнала във важен административен център със самостоятелно вътрешно управление и в негова чест била наречена Улпия Сердика. През II в. градът бил опасан от крепостна стена с отбранителни кули, за което свидетелстват два каменни нагписа, а от III в. станал главно средище на провинция Вътрешна Дакия. Най-голям разцвет Сердика достигнала при управлението на император Константин Велики (306–337 г.), който обичал да казва: „Сердика е моят Рим.“ През този период градът процъфтявал и съперничел на много прочути древни градове. В началото на IX в. бил превзет от хан Крум и включен в пределите на българската държава със славянското име Средец. През Средновековието Средец представлявал здраво укрепен административен и стратегически център.

От архитектурните паметници на древния град до нас са достигнали църквите „Св. Георги“, строена през IV в., и „Св. София“, строена през V или VI в. Археологическите разкопки на Сердика-Средец започват през втората половина на XX в. При строежа на големите сгради в центъра на столицата са открити и разкопани голяма обществена сграда източно от църквата „Св. Георги“, обществени сгради, чиито останки са под бившия Партиен дом, Източната порта в подлеза до сградата на Президентството, Западната порта между улиците „Ломска“ и „Княз Борис I“, и Северната порта пред днешните хали. Разкопани са и многобройни гробници в и около църквата „Св. София“, на изток от която е разположен некрополът (градът на мъртвите) на Сердика. В кварталите „Орландовци“, „Филиповци“, „Обеля“, „Стефан Караджа“ и при Медицинска академия са проучени римски робовладелски имения. В квартал „Бояна“, близо до прочутата Боянска църква, се намира дворецът на севастократор Калоян, управител на града при управлението цар Константин Асен (1257–1277 г.), който все още не е проучен.

Археологическото наследство в центъра на българската столица се охранява в границите на националния резерват „Сердика-Средец“ и две защитени зони. Запазените сгради на църквите „Св.

Георги“ и „Св. София“ са консервирани и реставрирани. Църквата „Св. София“ е действаща катедрала на Софийската митрополия. Останките от Източната порта са също консервирани и представени по много подходящ начин в подлеза до Президентството. В приземието на бившия магазин „София“ са запазени основите на фронтална кула, а на изток, по улица „Екзарх Йосиф“, се намират останките на ъглова кула на крепостната стена.

6. Вила „Армира“

Римляните се появили на Балканския полуостров още в края на III в. пр. Хр. През 148 г. те присъединили към владенията си Македония, а две години по-късно завладели и Гърция. Веднъж стъпили в сърцето на полуострова, те насочили поглед към гържавата на оградите и към останалите тракийски племена.

Сред паметниците от времето на римското владичество са градските и извънградските къщи на заможните римляни, наречени вила урбана и вила рустика.

Извънградските вили по онова време представлявали центрове на земевладелски имения. Такъв тип жилище е вила „Армира“, открита през втората половина на XX в. от доц. Янка Младенова близо до днешния Ивайловград. Тя се разпростира върху близо 1000 кв. м площ. Постройките образуват четириъгълник, които ограждат вътрешен двор. Вилата е била разкошно украсена с каменна пластика от резбовани облицовки и статуи на римските богове. Особено живописни са били подовите мозайки със сцени, изработени в римската художествена традиция. Върху една от мозайките е представен собственикът на вилата и двете му деца, а върху друга са изобразени старогръцките митове за Артемида и Актеон и Дионис и Ариадна.

Построена през I в., вила „Армира“ била преустроена няколко пъти с цел да бъде превърната в удобно и красиво обиталище на своя собственик. Изглежда, той е владеел околните земи и е снабдявал с различни стоки близкия голям град Агрианопол (днешен Одрин). Това продължило до втората половина на IV в., когато нашествието на готите стигнало до Агрианопол и в битка пред

крепостните му стени загинал самият император Валент. Готите опустошили околностите на града и опожарили всички имения. Под пепелищата останала и вила „Армира“.

Митът за Артемида и Актеон разказва как веднъж, когато гъщерята на Зевс и Лета, покровителка на лова и пазителка на женското целомъдрие, се къпела в една пещера, я зърнал младият ловец Актеон. Той бил поразен от нейната красота, ала богинята се ядосала и за наказание го превърнала в елен. Тогава ловецът бил подгонен от собствените си кучета, които го разкъсали.

7. Марцианопол

Северозападно от Варна, край изворите на река Девня, се намират руините на гревен град.

Някога, в далечни времена, Рим бил управляван от император Марк Улпий Траян. Веднъж неговата сестра Марциана поискала да гребне вода от река Потамос със златен съд, но без да иска, го изпуснала. Съдът мигом потънал, ала скоро след това изплувал отново на повърхността. Това било истинско знамение и императорът решил да построи тук град, който нарекъл Марциана. Такава е легендата за Марцианопол, записана от готския историк Йорганес.

Градът възникнал през 106 г. и достигнал голям разцвет, за което свидетелстват сечените в него монети, но съдбата му била изпълнена с драматизъм. Попаднал под ударите на готските нашествия през III в., Марцианопол бил опожарен и разграбен, а по-късно бил възстановен. През V в. обаче бил отново превзет и разрушен, този път от хуните. През 614–615 г. градът бил напълно изоставен поради постоянните нашествия на славяните. В края на VII в. в развалините му основали селище прабългарите.

По време на археологическите разкопки тук са открити жилищни и култови постройки, два слънчеви часовника, които не само измервали времето, но посочвали зимното и лятно слънцестоене и равноденствието. Безценна находка представлява едно от най-големите монетни съкровища в света – 100 000 сребърни денария,

укрити в два огромни керамични съда, наричани долуци, в които обикновено се съхранявало зърно.

Марцианополис е открит още в началото на XX в., когато тук започва да работи екип учени от Виенския университет начело с проф. Хайнрих Хартл. По-късно част от сградите проучва Карел Шкорпил. През втората половина на века разкопки провеждат редица български археолози. Налага се да бъде основан музей, в който да се съхраняват събраните от проучванията паметници.

8. Улпия Ескус

Ескус е бил един от най-красивите градове по дунавския бряг в римската провинция Мизия. Неговите гревни постройки смаяват със своята грандиозност, а разхвърляните сред развалините архитектурни фрагменти – архитрави, конзоли и капители – са свидетелство за разточителната пищност в украсата на самите постройки.

Градът се намира северозападно от с. Гиген, Плевенско, на около 5 км от устието на река Искър. В началото на I в. на това място е бил установен лагерът на VI Скитски и V Македонски легион. Около него възникнало селище, наречено от римския географ Клавдий Птолемей „Ескус на трибалите“, което ни дава основание да смятаме, че в него са живели предимно траки.

Според римския ред Ескус станал град след втората дакийска война през 106 г. По времето на император Константин Велики тук бил построен мост през Дунава, открит на 5 юли 328 г. През V в. градът пострадал вероятно от готските нашествия, когато била срината голяма част от крепостните стени. Император Юстиниан I (527–565 г.) възстановил укрепителните съоръжения, но не за дълго, тъй като в края на VI в. авари и славяни превзели града и напълно го унищожили.

След археологическите разкопки е установено, че градът заема 380 декара площ, защитена от построената през II в. крепостна стена. В средата е разположен форумът, ограден от три страни с величествена коринтска колонада. От север се издигал голям храм на Юпитер, а на югоизток – на Фортуна, за който се

знае, че е построен от император Комог след 184 г. На север от форума е имало базилика – постройка, разделена надлъжно чрез колони на няколко части, наречени кораби; южно от главната улица са открити останките от друга обществена сграда, покрита с многоцветна подова мозайка, изобразяваща сцена от комедията „Ахеици“ на атинския граматург Менандър.

Улпия Ескус става известен още през XVII в., когато е посетен от италианския инженер и пътешественик граф Луиджи Марсили. Първите разкопки тук провежда през 1905 г. чешкият историк и археолог Вацлав Добруски. Най-мощабни проучвания се провеждат през втората половина на XX в. от доц. Гергана Кабакчиева, когато територията на Улпия Ескус е обявена за резерват и е построен музей.

9. Императорските надписи от Сердика

„На добър час! Най-великите и божествени императори, цезарите Марк Аврелий Антонин Август, победител на германите, победител на сарматите, баща на Отечеството, велик жрец, и Луций Аврелий Комог Август, победител на германите, победител на сарматите, дадоха за поддръжка на своята войска крепостните стени на града на сердите, когато управител на провинция Тракия бе Азелий Емилиян.“

Този надпис, който може да види всеки софиянец или гост на столицата в подлеза пред Министерския съвет, се отнася към групата на римските строителни надписи, които означават големите гържавни градежи – обществени сгради или крепостни съоръжения. В него според римската традиция двамата съимператори са упоменати с всичките си титли, но само първият е назван „баща на Отечеството“ и „велик жрец“. Тъй като имената на единия съимператор и на управителя на провинция Тракия са заличени, епиграфите е трябвало да ги възстановят на базата на сравнения. Този гревен обичай на заличаване на имена на владетели се нарича дамнацио мемория. Чрез него римляните предавали на забвение низвергнатите от власт управници.

Нагписът е изрязан върху четири масивни каменни блока, вградени в крепостната стена при всяка от четирите порти на Вътрешния град на Сердика в годината, през която бил завършен строежът. Самата година не е изписана, но ако се съди по периода, през който двамата императори са управлявали заедно, стената е била построена между 176 и 180 г.

От четирите нагписа, вградени над всяка от четирите градски порти на Сердика, са открити два. Това е единствен случай в римската археология, тъй като обикновено се намират само единични подписи. Първият нагпис е открит през 1957 г. при изкопни работи на кръстовището между улица „Екзарх Йосиф“ и булевард „Мария Луиза“, където някога се е издигала Северната порта. На втория нагпис попаднали археолозите при разкопките на Западната порта, и то в насипа от развалини на десетина метра от самия вход. Този нагпис се намира в хранилището на Музея за история на София и очаква своето място в неговата бъдеща експозиция.

10. Нове

На брега на Дунава, недалеч от съвременния град Свищов, се намират останките на римски военен лагер, наречен Нове. Лагерът бил основан през 45 г. по заповед на император Клавдий и построен от войните на VIII Августов легион. През 69 г. в него бил разположен I Италийски легион, който участвал във войната срещу галите. Има сведения, че по онова време лагерът е бил посетен от император Траян.

Лагерът имал правоъгълна форма с квадратни кули и порти, отначало издигнати от гърбо върху землени насипи. Половин век по-късно гървено-землената крепост била заменена от каменна, която ограждала пространство от 170 декара с четири порти, ориентирани по посоките на света. Към края на III в. крепостта била разширена на изток, защото населението в лагера непрекъснато нараствало.

Проучена е значителна част от града с различни сгради, най-представителната от които наричали *принципии* – щаб на легио-

на, която се намирала в центъра на укрепената площ. Всъщност това е комплекс от военен плацдарм, заобиколен с колонада, в който се влиза през параден вход, административни помещения и представителна сграда – базилика. Известни са останките от огромна военна болница, от жилища, обширна раннохристиянска епископална резиденция, построена в средата на V в., състояща се от епископски дворец, базилика с кръщелня и баня. Разкопани са градските бани, които в Римската империя служели не само за къпане, а като едно от местата за развлечения, срещи и водене на преговори. Извън стените на града е проучена римска вила, строена през II в.

Нове просъществувал повече от пет века, но след 602 г. бил превзет и разрушен от авари и славяни. През Ранното средновековие в неговите развалини възникнало малко българско селище.

За пръв път лагерът Нове е споменат от римския географ Клавдий Птолемей в негово съчинение от 170–178 г. През XIX в. първи се озовава сред развалините на лагера Феликс Каниц, а в началото на XX в. останките му изследва Карел Шкорпил, който първи съобщава за тях на научната общност. От 1960 г. българо-полска експедиция, ръководена от акад. Димитър Димитров и акад. Казимир Маевски, започва да проучва града. По-късно експедицията се ръководи от проф. Александра Милчева, а след това от доц. Евгения Генчева. Територията на града се намира под закрила на гържавата.

IV. СРЕДНОВЕКОВИЕ

1. Ранновизантийското златно съкровище от Варна

От нашите земи произхождат няколко шедьовъра на късноантичното златарство, сред които е и съкровището от Варна. То се състои от 9 предмета за украса с общо тегло 417 г: 6в гривни, една диагема, части от три огърлици, един кръст и 6в апликации за колан. Въпреки че накитите са изработени с различни златарски техники, има нещо, които ги обединява, и това

е техният стил, който се изразява в съчетанието на златото с перли, цветни камъни, стъклени пълнежи и емайл.

Най-масивни са двете гривни, състоящи се от широка ръчна халка, свързана с кръгла плочка. Върху халката с плоска златна тел е изобразена схематично лоза с гроздове, чиито зърна са от перли, а плочката е разделена на клетки с геометрична форма, запълнени с емайл.

Диадемата се състои от две златни ленти, свързани с петогълна златна плочка, която е украсена с перли, опали и тъмнозелени стъклени пълнежи.

Егната от огърлиците е плетена от тънка тел, разделена на равни интервали от плочки с полускъпоценен камък, втората, от която са запазени пет сегмента, се състои от сърцевидни гнезда със светлозелени стъкла, а помежду им има кръгли гнезда с перла или опал; третата огърлица е от триъгълни плочици, между които висят на телчета инкрустирани в гнезда зелени и светлосини стъкла, перли и полускъпоценни камъчета.

Лицевата повърхност на кръста е разпределена на отделни клетки, изпълнени с гранатови пластинки, върху които се открояват стилизирани мотиви с малахитови плочки. Върху обратната му страна са гравирани растителни мотиви.

Апликациите за колан представляват плочки с петлици за закрепване към ремъка, покрити със същите клетки, запълнени с малахити и гранати.

Накитите като тези от Варненското съкровище са носени през V и VI в. във Византийската империя и държавите, които били под нейното културно влияние. Така например гривните много приличат на тези, които носели придворните дами на императрица Теодора – съпругата на император Юстиниан, изобразена на мозайките в църквата „Свети Аполинарий“ в италианския град Равена. Техниката на изработка на този вид накити е типична за византийското златарство от онова време – спояване на предварително изрязани и ковани части с пищна украса от цветни стъкла, полускъпоценни камъни и перли.

Скъпоценните накити са открити от студенти през 1961 г. при строеж на лятно кино на Варненската улица „Македония“.

Мястото се намира на около 500 м извън североизточния ъгъл на крепостната стена на римския и ранновизантийски град Одесос, където няма културни напластявания. Съкровището е публикувано от г-р Димитър Димитров в български и чуждестранни научни издания и се съхранява във Варненския археологически музей.

2. Обковите за колан от Велино

Село Велино се намира на 12 км западно от първата столица на българите Плиска. Там са открити два сребърни обкова, единият от които представлява крайник, а другият – част от така наречената „шарнирна апликация“. Първоначално обковите са били излети, поради което са изключително масивни, а след това допълнително са били обработвани с резец. Предполага се, че са украсявали колан на неизвестен велможа от владетелския двор през VIII в. Крайникът е покрит с растителен орнамент от палмети, а върху апликацията е изобразен грифон в профил, леко приклепнал и вдигнал предната си лапа.

Подобни паметници дотогава в България не били откривани, но в албанските планини в началото на XX в. са намерени така наречените „съкровищата от Врап и Ерсекѐ“, съставени от златни обкови за колани и златни съдове. През 1989 г. проф. Йоахим Вернер доказва, че те са част от съкровищницата на хан Кубер, най-малкият син на Кубрат и брат на Аспарух, който се опитал да основе българска държава със столица Солун. Но Кубер претърпял неуспех и някои от неговите наследници били принудени да потърсят убежище в албанските планини, където заровили част от скъпоценностите. Други избягали в дунавска България и така пренесли модата да се носят колани с обкови в двора на Аспарух. За разлика от средновековните царе ханове не носели корони, а богато украсени със злато колани – знак за тяхната власт.

Обковите са намерени в изкоп за нова сграда в село Велиново през 80-те години на миналия век. В продължение на няколко години ги съхранява селски учител, който впоследствие решава да ги предаде на Шуменския исторически музей. Едва когато предметите са почистени от пръстта и патината, се оказва, че това са

масивни сребърни обкови за колан. Находките са публикувани от проф. Станислав Станилов и Георги Атанасов в списание „Археология“.

3. Магарският конник

Върху отвесната плоскост на високите 100 м скали, извиращащи се над село Магара, Шуменско, е изсечен монументален релеф с четири фигури, известен като Магарският конник – най-забележителното творение на старобългарската скулптура.

На релефа е представен конник в ход надясно, забил копие в повален лъв, а зад него тича куче с изплезен език. Времето не е пожалоило уникалния паметник и погробностите трудно се долавят. И все пак ясно се вижда, че ездачът има дълга коса, обут е в широки панталони, на гърба си носи вероятно колчан със стрели, а кракът му е пъхнат в стреме. От двете страни на коня и под него има надписи на гръцки език, издълбани в различно време, които представят каменен летопис на събития от българската история през VIII в. Първият е свързан с отношенията между хан Тервел и император Юстиниан II Ринтомет, вторият разказва за деяния на хан Кормисош (или Крум) и третият за сключен от хан Омуртаг мир с неизвестен владетел.

Кой е конникът от Магара и кога е създаден той? Проучването на релефа и на надписа върху него има дълга история не само по време, но и поради различните и често противоречиви мнения по този въпрос. Някои изследователи смятат, че конникът е изображение на тракийското божество Херос, други са на мнение, че това е самият персийския цар Дарий, трети са убедени, че върху скалата е увековечен някой от българските ханове – Аспарух, Тервел, Крум или Омуртаг. Съществуват и предположения, според които релефът изобразява небесния бог Тангра или пък митичния герой конник на степните народи. Безспорна истина обаче остава, че Магарският конник е изсечен след VII в. и че представлява представителен паметник на българското ханство.

Магарският конник е открит през 1872 г. от Феликс Каниц. Регионални изследователи изказват мнения за него, но те се осно-

вават само на повърхностни впечатления отдалеч. Истинското проучване започва доста късно – през 1897 г., когато е издигнато първото скеле, от което става възможно непосредствено наблюдение на паметника. В началото на 90-те години на миналия век е издигнато поредното скеле, за да бъдат изследвани измененията на скалата под въздействието природните условия. Релефът е обявен за паметник на културата със световно значение по закрилата на ЮНЕСКО.

4. Надписът на хан Омуртаг в църквата „Свети Четиридесет мъченици“

„Кан Ювиги Омуртаг, обитавайки своя стар дом, направи преславен дом на Дунава и по средата на двата преславни дома, като измери разстоянието, направи могила и от средата на тази могила до стария ми дворец има 20 000 разтега и до Дунава има 20 000 разтега. Самата могила е всеславна и след като измериха земята, направих този надпис. Човек и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис, да си спомня за оногова, който го е направил. А името на архонта е Омуртаг кан Ювиги. Нека бог го удостои да живее сто години.“

Надписът на хан Омуртаг съобщава за строежа на един от извънградските дворци крепости на владетеля, чиито останки днес са открити и проучени на румънския остров Пъкуйул луї Соаре, недалече от Силистра. В него е възплътено философското разбиране на владетеля за преходността на човешкото битие и за стремежа на човека да остане в паметта на потомците с делата си.

Надписът е изрязан върху една от мраморните колони, които носят сводовата конструкция на църквата „Свети Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. До нея се извисява другата колона с надпис на цар Иван Асен II, в който се разказва за победата му над византийския император Теодор Комнин през 1230 г. Колоната на хан Омуртаг била пренесена тук от Плиска, за да напомня на всички, че династията на Асеневци е приемник на езическите

династии от Първото българско царство и е законен носител на българската държавност от най-древно време.

Колоната на хан Омуртаг от църквата „Свети Четиридесет мъченици“ е първото археологическо откритие в България, направено от българин. Това е г-р Христо Даскалов, който през 1859 г. успява с големи усилия да проникне в църквата, използвана по онова време от турците за джамия, и да снее препис от надписа. През 1860 г. той публикува откритието си в руско академично издание. Отначало изследователите приемат надписа с изненада и дори с известно съмнение в неговата автентичност, но по онова време присъствието на средновековните българи в европейската история почти не се забелязвало.

5. Плиска

Първата столица на българите на Долния Дунав се намира в обширна равнина, заобиколена от плата, недалече от скалния венец с Магарския конник.

Крепостта Плиска, т.е. на лагера, каквато всъщност е била тя при създаването си, представлявала земен насип с ров отпред и лека ограда от набити в земята колове, наречена палисада. В средата на земената крепост се намирал ханският дворец. От най-ранния период постройките в Плиска били с тухлени стени, издигнати върху каменни основи, и с дървени чаргаци. В началото на IX в. била издигната каменна крепост, или Вътрешен град, на 440 декара площ. Основите на тази грамадна постройка, известна като Крумов дворец, били съградени от големи варовикови блокове. От такива блокове са били и стените на четирите масивни кули, които се издават извън правоъгълните очертания на тази сграда. През 811 г. Плиска била опожарена от войниците на византийския император Никифор I Геник. Постройките след възстановяването на града вече изглеждали по съвсем друг начин. Крепостните стени и дворцовите сгради имали каменен градеж от дялани варовикови блокове и имали изключително въздействие със своята внушителност и монументалност. Във Външния град

били разположени многобройни селища на земеделци и занаятчии и отделни дворци на велможи.

В Плиска приел кръщението си в християнската вяра българският хан Борис I. Недалеч от стените на Вътрешния град той построил храм – Голямата базилика – с огромен манастир. Когато през 893 г. цар Симеон преместил столицата във Велики Преслав, в Плиска останал само управител и във Вътрешния град се заселили обикновени българи, които дотогава обитавали Външния град.

Плиска е означена на географска карта, отпечатана в Амстердам през 1688 г. През 1767 г. за нея споменава германецът Карстен Нибур, който посещава тези места, а през 1878 г. с развалините се запознава Феликс Каниц, който стига до извода, че това са останки от античен град. Чешкият учен Константин Иречек първи се досеща, че е възможно руините да са на споменатия във византийските извори от X–XI в. Плисков, но истинският откривател на Плиска е неговият племенник Карел Шкорпил. Той разкопава и първите каменни сгради – Тронната палата и Голямата базилика. Оттогава, особено през 70-те години на XX в., с проучването на Плиска се занимават редица археолози от различни поколения.

6. Велики Преслав

Руините на втората българска столица Преслав се намират върху надречните тераси на левия бряг на река Тича, там, където тя излиза от гънките на планината. Градът се състоял от две части, укрепени с каменни стени – Външен, с площ 3,5 кв. км и Вътрешен, с площ 250 декара. Освен това на отвъдния бряг на Тича били разположени извънградските манастири и имения на столицата.

Вътрешният град бил почти изцяло застроен от представителни, административни и жилищни сгради, църкви, стопански помещения. В него са проучени Тронна палата, архиепископски дворец, катедрална църква, казарма и дори площад с монументален фонтан. Във Велики Преслав няма дворец, а комплекс от сгради,

наричани на старобългарски език „палати“, т.е. палати, чиито отделни части били строени и преустройвани много пъти, както подобава на столица на Златния век. При разкопките са открити останки от разкошната украса на дворците и църквите – поговори мозайки от цветни камъни, резбовани мраморни плочи и корнизи, облицовъчни плочки от рисувана керамика, части от стенописи и от стенни мозайки от гребни кубчета.

Във Външния град, разделен на квартали, се намирили къщите на знатните българи с малки семейни църкви, работилниците на занаятчиите, магазините на търговците, землянките на победните жители. В южната част на една тераса се издигала Симеоновата Кръгла златна църква, а в северната, високо над дворците – големият царски манастир.

Първите разкопки на Велики Преслав извършват в края на XIX в. проф. Васил Златарски и акад. Фьодор Успенски, но най-големи заслуги за първите проучвания на града има преславският учител Йордан Господинов. През 50-те години на XX в. българските археолози разкопават Тронната палата, Кръглата църква и части от крепостните стени. Най-мощабни проучвания се провеждат през 60–80-те години, отначало под ръководството на Станчо Ваклинов, а по-късно от голям колектив, когато са разкопани обширни площи от дворцовия комплекс, царския манастир, манастира при Кръглата църква, крепостните стени и порти.

7. Надписът на чъргубиля Мостич

„Тук лежи Мостич, който беше чъргубиля при царя Симеон и при царя Петър. Като стана на осемдесет години, той остави чъргубилството и цялото си имущество, стана черноризец и в това (си звание) завърши своя живот.“

Този надпис е изрязан върху надгробната плоча на един от велможите на Първото българско царство през Златния век. „Чъргубиля“ е славянизираната форма на „ичергу-боила“, т.е. „вътрешния боил“, което означава третия човек в държавата след хана и кавхана. Този велможа произхождал от знатен род и бил близък сподвижник на цар Симеон, за да бъде издигнат сред неговите

първи министри. Като изключително доверен човек на владетеля и семейството му той останал на своя пост и при неговия син Петър. Когато навършил 80 години, изоставил дворцовата служба, отказал се от богатствата и се оттеглил в манастир. По време на разкопките археолозите повдигнали плочата и открили, че в зидания гроб около скелета има само 28 гвоздеа от изгнилия през изминалите хиляда години гървен ковчег. Знатният монах бил погребан само с просто расо, дори кръстът му бил гървен и не стигнал до потомците. Образът на чързубиля Мостич е възстановен по неговия череп от проф. Йордан Йорданов.

Гробът на чързубиля Мостич е открит при разкопки, ръководени от тогавашния асистент Станчо Станчев Ваклинов, на 27 ноември 1957 г. в развалините на манастирска църква в местността Селище (Външния град на Велики Преслав). До него експедицията открила груг, разрушен и ограбен гроб, несравнимо по-добре устроен. Поради това се смята, че там е бил погребан, пак като монах, цар Петър, канонизиран за светец от Българската православна църква.

8. Царевец

Средновековният български град обикновено е бил разположен на естествено укрепено място, често пъти на хълм или на високо плато с отвесни скали, спускащи се към течашата около него река, която подсилвала сигурността на укреплението. Столицата на Второто българско царство Търново е била разположена на два хълма – Царевец и Трапезица, между които живописно лъкатуши река Янтра. Царевец е хълмът, на който са били съградени дворците. Високият скален венец е бил допълнително укрепен със стени и кули, които следват очертанията на терена. На 120 декара площ е разкопан изцяло гъсто застроен средновековен град, под който са открити руини от времето на Първото българско царство, от ранновизантийската, римската и тракийската епоха. Различават се отделни квартали с църкви, големи и вероятно богати за онова време домове, между които криволичат тесни улици. В приземните части на някои от къщи-

те са проучени магазини и работилници. На най-високата част на хълма се извисява Патриаршията с катедралата „Възнесение Господне“ и манастир с двореца на патриарха. На североизток от Патриаршията е разположен дворецът на българските царе. В подножието на Царевец, Трапезица и Девин град са били разположени подградията, също добре укрепени. Едно от тях – между Царевец и Трапезица – е било благоустроено от царете и било наречено Новия град. В него са се намирали царският манастир „Великата лавра“ с храма „Свети Четиридесет мъченици“, църквите „Свети Димитър“ и „Свети равноапостоли Петър и Павел“.

Когато през 1393 г. след продължителна обсада престолният град Търнов паднал в ръцете на османските завоеватели, дворците и църквите били разрушени, велможите и знатните граждани били избити и прогонени. По-късно на хълма се заселили турци, които живеели в примитивни обиталища, а през XV в. на това място била построена джамия.

9. Златната монета на цар Иван Асен II

Първата монета, сечена от български цар, засега е известна в един-единствен екземпляр, което означава, че са били изработени много малък брой монети. Съществуват сведения, че втората монета се намира в частна колекция в България.

Монетата на най-великия между владетелите на Второто българско царство е леко вдлъбната и пукната от едната страна при сеченето. Направена е от 18-каратово злато и тежи 4,33 г. На лицевата страна е представен Христос, който благославя с дясната ръка, а в лявата ръка гържи евангелие. От обратната страна е изобразен цар Иван Асен II в цял ръст, със заоблена брада и ниска корона, украсена с перли. Дясната ръка владетелят е поставил на гърдите си, а с лявата поема меч в ножница от свети Димитър. Светецът е с бойни одежди, наметнат с мантия. С дясната ръка той полага короната на главата на царя, а с лявата му подава меч. Това е така наречената интронизация – приемането на властта от небесния покровител на династията. Когато

попаднала в ръцете на ценителите, монетата била пробита, което показва, че известно време е била носена като накит.

Според специалистите златните монети на Иван Асен II са сечени след неговата победа над епирския геспот Теодор Комнин в битката при Клокотница през 1230 г.

Монетата има необикновена история. Тя била намерена на Адриатическото крайбрежие в днешна Хърватия през първата половина на миналия век и е купена от частен колекционер, който водел кореспонденция с проф. Тодор Герасимов от Археологическия институт в София. В едно свое писмо до професора той му съобщил, че притежава златна монета, която смята за българска. Веднага станало ясно, че колекционерът иска да замени тази монета с два много редки златни денара (римски монети) от съкровището, намерено в Марцианополис. Затруднен да се справи с проблема сам, българският учен се обърнал за съдействие към министъра на народната просвета. Случаят стигнал до Народното събрание, което на тайно заседание решило размяната да бъде направена. Но по изричното желание на колекционера тя трябвало да бъде осъществена неофициално. Тогава професор Герасимов предприел семейно пътуване до западната ни съседка, пренасяйки тайно златните денари, а на връщане съпругата му нанизала монетата на цар Иван Асен II на колието, което неизменно носела през цялото пътуване. Така безценният паметник се отзовал в България. Днес монетата се пази в нумизматичната колекция на Археологическия институт с музей при БАН.

10. Боянската църква

Боянската църква е не само най-яркият образец на Търновската живописна школа, но и „шедьовър на балканската живопис от всички времена“.

Запазеният напълно храм се намира в софийското село Бояна, разположеното в полите на Витоша. Запазеният надпис, който свидетелства за изграждането и изписването на църквата, всъщност се отнася само до една част от нея, тъй като тя се състои от три части, строени по различно време. Най-старата

е източната част, представляваща малка кръстокуполна сграда. До нея през XIII в. е била достроена така наречената „Калоянова църква“, за която става дума в надписа. Издигната е на два етажа като семеен храм на местния велможа севастократор Калоян, братовчед на цар Константин Асен и внук на сръбския крал Стефан, и съпругата му Десислава. Към Калояновата църква е доделена трета, западна пристройка, която също е двуетажна и е била построена през втората половина на XIX в.

Стенописите на Боянската църква също произхождат от различни епохи – XI–XII в. и 1259 г. Живописната украса в източната църква и в приземната гробница от XIII в., които са добре запазени, се нареждат сред най-представителните паметници на българското средновековно изкуство. В нея Боянският майстор е внесъл редица елементи, които нарушават строго установените дотогава правила и е наситил образите със смайващо чувство за реализъм и психологическа дълбочина. Неговата изключителна дарба на портретист намира ярък израз в образите на ктиторите на църквата – севастократор Калоян и неговата съпруга Десислава – и на цар Константин и царица Ирина. Стенописите в Бояна се отличават и с великолепието на цветовата гама, която достига най-голямо богатство и сочност в лицата на изографисаните образи.

В началото на 60-те години при ремонт бе открит ръкописният средновековен поменник на църквата, а през 2008 г. името на зографа създава ренесансовите изображения.

Боянската църква е открита от руския славист В. Григорович през 1844–1845 г. По-късно за нея пишат Ст. Веркович и Константин Иречек. Голяма монография посвещава на храма световноизвестният изкуствовед Андрей Грабар. Свои проучвания са публикували Г. Стойков К. Миятев, Н. Мавродинов и други наши учени. Днес Боянската църква е един от седемте български паметника на културата със световно значение.